

Fıkıh ve İtikad Arasında Hanbelîlik: Selefilik Teolojik Arka Planı Üzerine Bir İnceleme

Muhyettin İĞDE*

Özet

Bu makale Ahmed b. Hanbel'in görüşleri etrafında oluşan Hanbelîliğin nasıl bir mezhep olduğunu ortaya koymayı amaçlamaktadır. Ortaya çıkış sürecinden günümüze kadar Hanbelî mezhebi ile ilgili çeşitli tartışmalar gündeme gelmiştir. Dört Sünnî fıkıh mezhebinden biri olarak kabul edilen Hanbelîlik gerçekte fikhî bir mezhep midir? İtikadî bir mezhep midir? Şâyet itikadî bir mezhep ise Hanbelîliğin dört Sünnî fıkıh mezhebi arasında yer almasının sebebi nedir? Ya da mezhep, sonraki süreçte geçirdiği bazı evrilmelerin sonucunda itikadî yönünü kaybederek bir fıkıh mezhebine mi dönüşmüştür? Elinizdeki çalışmada bu ve benzeri konular üzerinde durulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Ahmed b. Hanbel, Hanbelîlik, Mihne, Fıkıh, İtikad

Hanbalism Between Law and Theology: A Research on Theological Background of Salafism

Abstract

In this article, aim is to understand Hanbalism, formed around ideas of Ahmad b. Hanbal. From its emergence to nowadays, Hanbalism sect have been mentioned around some debates. Although it has been accepted as one of the four of Sunni schools of law (*fiqh*), is Hanbalism a real Sunni school of law (*fiqh*)? Is it a theological (*itiqâd*) sect? If it is a theological (*itiqâd*) sect, why it has been accepted as one of the four of Sunni schools of law (*fiqh*)? Or is this sect transformed through history to a law (*fiqh*) sect by losing its theological (*itiqâd*) traits? This study put emphasis on such topics.

Keywords: Ahmad b. Hanbal, Hanbalism, Mihna, Fiqh, Itiqad

Giriş

Hanbelîlik, kurucu imâm olarak kabul edilen Ahmed b. Hanbel'in görüşleri etrafında oluşan ve ona nisbetle anılan bir mezheptir. Hanbelîlik, kurumsallaşma sürecini Ahmed b. Hanbel'in vefatından sonra tamamlayan bir mezhep olmasına rağmen kökleri kurucu imamın yaşadığı dönemin öncesinde de var olan Ehl-i Hadis'e dayanmaktadır. Hanbelîlik aynı zamanda Çağdaş Selefi Hareketlerin de temelini oluşturmaktadır. Bu anlamda mezhebin anlaşılması hem İslam düşüncesinin anlaşılması, hem Ehl-i Hadis çizgisinin tarihi gelişim sürecinin ortaya çıkması hem de Çağdaş Selefi akımların anlaşılması bakımından önemlidir.

* Yrd. Doç. Dr., Gaziantep Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi,
e-posta: igdemuh13@hotmail.com

Hanbelî mezhebi, düşünce yapısı itibarıyla Ehl-i Hadis'e dayanan, zamanla Ehl-i Hadis'in temsilcisi haline gelen dini-siyasî bir yapılanmadır. Yeni düşünce ekollerine ve kişisel yorumu önemseyen Ehl-i Re'y'e bir tepki olarak ortaya çıkan Ehl-i Hadis/Ashâbu'l-Hadis, yeni gelişmeler karşısında tevil ve tefsire başvurmadan, hadis merkezli rivâyeti esas alarak hüküm vermiş, nasları olduğu gibi kabul edip herhangi bir yorumda bulunmamışlardır.¹ Ehl-i Hadis'e göre din "delil"den elde edilir. Bu nedenle rivâyetlerde gelen bilgilerin içerikleri tartışılmadan, tevil ve tefsir edilmeden olduğu gibi kabul edilir.² Ehl-i Hadisin temsilcilerine ilk dönemlerden itibaren rastlamak mümkündür. İmâm Şafii (ö. 204/820) bu zihniyetin en önemli temsilcilerinden biridir. Genel kanaate göre Şafii, Ehli Hadis'e mensuptur ve onların hükümlerini baş tacı etmiştir.³ Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855), Şafii'nin Allah'ın kitabı ve Hz. Peygamber'in sünneti hususunda insanların en derin anlayışlısı (*efkahlı*) olduğunu, Ashâbu'l-Hadis'in ancak Şafii ile birlikte Ebû Hanîfe'nin "tasallut"undan kurtulduğunu ifade etmiştir.⁴

Abbasiler döneminde, özellikle Halife Memun'un (198-218/813-833) uygulamaya koyduğu ve ondan sonraki halifelerin de sürdürdüğü Mihne politikaları Ashâbu'l-Hadis'in tepkilerine neden olmuş, Ahmed b. Hanbel isminin de ön plana çıkmasını sağlamıştır. Ahmed b. Hanbel, Mihne politikaları karşısındaki tavrı nedeniyle büyük bir şöhret kazanmış, Ehl-i Hadis'in temsilcisi olarak kabul edilmeye başlanmıştır.⁵ Bundan sonraki süreçte Ehl-i Hadis onunla özdeşleşmiş, hatta o Ashâbu'l-Hadis'in ilk imamı olarak gösterilmiştir.⁶

Ahmed b.Hanbel Mihne'de kazandığı şöhret ile birlikte Ehl-i Hadis arasında sembol bir isim haline gelmiş, Mihne'ye karşı gösterdiği direnç nedeniyle sahabe ve

¹ Mehmet Zeki İşcan, *Selefilik İslami Köktencililiğin Tarihi Temelleri*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2006, s. 20, 22.

² İşcan, *Selefilik*, s. 20.

³ Ebû Nu'aym Ahmed b. Abdullah el-İsfahânî, *Hilyetü'l-Evliyâ' ve Tabakâtu'l-Asfiyâ'*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1409/1988, IX, 112.

⁴ Ebû Muhammed Abdurrahman b. Ebî Hâtim er-Râzî, *Âdâbu's-Şafi'i ve Menâkibihi*, thk.: Abdülğani Abdulhalik, Dâru'l-Kutubî'l-İlmiyye, Beyrut 1424/2003, s. 42.

⁵ George Makdisi, *Orta Çağ'da Yüksek Öğretim İslam Dünyası ve Hristiyan Batı*, çev. A. Hakan Çavuşoğlu, H. Tuncay Başoğlu, Gelenek Yayınları, İstanbul 2004, s. 44-45, 276-277; Muhammad Qasim Zaman, "The Caliphs, The 'Ulamâ', and the Law: Defining The Role and Function of The Early 'Abbâsîd Period", *Islamic Law and Society*, 4 (1), 1997, s. 30-31; Michael Cooperson, *Classical Arabic Biography The Heirs of the Prophets in The Age of al-Ma'mûn*, Cambridge University Press, Cambridge, 2000, s. 111; Duncan B. Macdonald, *Development of Muslim Theology, Jurisprudence and Constitutional Theory*, Darf Publishers Limited, London, 1985, s. 158; Ziaul Haque, "Ahmad Ibn Hanbal: The Saint-Scholar of Baghdad", *Hamdard Islamicus*, 8 (3), 1985, s. 67; Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, "el-Mezhebu'l-Hanbelî Menhecuhu'l-Fikhî ve Eşheru Ricâlihi", *ed-Dirâsâtu'l-İslamiyye*, 23 (2), 1408/1988, s. 6; Sami Zubayda, *İslâm Dünyasında Hukuk ve İktidar*, çev. Burcu Koçoğlu Birinci, Hasan Hacak, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2008, s. 130; Abdülmeccid Mahmûd Abdülmeccid, *el-İtticahâtü'l-Fikhiyye 'Inde Ashâbi'l-Hadis f'l-Karnî's-Sâlis el-Hicrî*, Mektebetü'l-Hâncî, Kahire 1399/1979, s. 127-128.

⁶ Ebu'l-Hüseyn Muhammed b. Ebî Ya'lâ el-Ferrâ', *Tabakâtu'l-Hanâbile*, thk. Abdurrahman b. Süleymân el-Useymin, Mektebetü'l-Ubeykân, Riyad 1425/2005, III, 391; İşcan, *Selefilik*, s. 23-24.

tabiin ile kıyaslanmış, onlarla eşdeğer olarak görülmüştür.⁷ Bundan sonraki süreçte insanlar, Mihne karşısındaki tavırlarına ve Ahmed b. Hanbel ile ilgili düşüncelerine göre değerlendirilmişlerdir.⁸

Mihne olayı, Ehl-i Hadis içerisinde de bir “yol ayrımı”na neden olmuştur. Bu “yol ayrımı”nda Ehl-i Hadis’e mensup kişilerin Abbasi iktidarına ve onun yürüttüğü politikalara karşı tavrı belirleyici olmuştur. İktidarın “Kur’ân mahluktur” söylemi karşısında susanlar veya Kur’ân’ın genel manada gayri mahluk olduğunu savunsalar bile, lafzının, Arapça kelimelerinin mahluk olduğunu söylemek durumunda kalanlar, Ehl-i Hadis olsalar dahi, Ahmed b. Hanbel ve taraftarlarınınca dışlanmışlardır. Ali b. el-Medîni (ö. 234/848-9), Yahya b. Ma’in (ö. 233/847), Hüseyin b. Ali el-Kerâbîsi (ö. 245/859) ve meşhur muhaddis Muhammed b. İsmail el-Buhârî (ö. 256-869) Mihne karşısındaki tavırları veya *halku'l-Kur’ân* ile ilgili görüşleri nedeniyle Ahmed b. Hanbel ve taraftarlarının baskısına uğrayan ve cemaatten dışlananlardan sadece birkaçıdır.⁹

Memun tarafından başlatılan Mihne politikaları, kısa bir süre sonra Halife Mütevekkil döneminde (232-247/847-861) sona erdirilmişse de etkileri uzun süre devam etmiştir. Mihne öncesinde dönemin önemli hadisçilerinden biri olan ancak asla bir numara olmayan Ahmed b. Hanbel halifenin uyguladığı politikalara karşı gösterdiği direnç ile şöhret kazanmış bu durum onun etrafında yoğun bir öğrenci grubunun toplanmasını beraberinde getirmiştir.

Kur’ân’ın yaratılmış olduğu fikri üzerine temellendirilen Mihne uygulamalarının siyasî olduğu konusu birçok araştırmacı tarafından kabul edilmiştir.¹⁰ *Halku'l-Kur’ân* ile ilgili teorik tartışmalar sadece bir kamuflej mesabesinde değildir. Mihne uygulamaları hem siyasî tarihte hem de düşünce tarihinde bir dönüm noktası oluşturmuş, İslam düşüncesinin seyrini değiştirmiştir. Her şeyden önce Mihne’nin Ehl-i Hadis’in zaferiyle bitmiş olması, bundan sonraki süreçte onların baskın unsur olmasına, karşıtları olan Mutezile’nin de tedricî olarak yok olmasına zemin hazırlamıştır. Diğer taraftan Mihne, Ahmed b. Hanbel gibi bir kahramanı doğurmuş,¹¹ Ehl-i Hadis’in

⁷ Konuyla ilgili geniş bilgi ve örnekler için bk. Muhyettin İğde, “Mihne Sürecinde Ahmed b. Hanbel ve Taraftarları”, M. Mahfuz Söylemez (Ed.), *Mihne Süreci ve İslami İlimlere Etkisi*, (ss. 153-173), Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2012, s. 163-165.

⁸ W. Montgomery Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev. Ethem Ruhi Fiğlalı, Sarkaç Yayınları, Ankara 2010, s. 405; Patricia Crone, *Ortaçağ İslam Dünyasında Siyasi Düşünce*, çev.: Hakan Köni, Kapı Yayınları, İstanbul, 2007, s. 199-200; Mehmet Emin Özafşar, *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihi Arka Planı Mihne Olayı ve Haşeviyye Olgusu*, Ankara Okulu, Ankara 1999, s. 66-67.

⁹ İğde, “Mihne Sürecinde Ahmed b. Hanbel ve Taraftarları”, s. 165-170.

¹⁰ Marshall G. S. Hodgson, *İslâm’ın Serüveni Bir Dünya Tarihinde Bilinç ve Tarih*, Haz.: Metin Karabaşoğlu, İz Yayıncılık, İstanbul 1995, I, 458-459; Cooperson, *Classical Arabic Biography*, s. 115.

¹¹ Makdisi, *Orta Çağ’da Yüksek Öğretim*, s. 44-45, 276-277; Zaman, “The Caliphs, The ‘Ulamâ’, and the Law”, s. 30-31; Cooperson, *Classical Arabic Biography*, s. 111; Macdonald, *Development of Muslim Theology, Jurisprudence and Constitutional Theory*, s. 158; Haque, “Ahmad Ibn Hanbal: The Saint-Scholar of Baghdad”, s. 67; Türki, “el-Mezhebu’l-Hanbelî Menhecuhu’l-Fikhî ve Eşheru Ricâlîhi”, s. 6; Zubayda, *İslâm Dünyasında Hukuk ve İktidar*, s. 130.

farklı gruplara ayrılmasına,¹² Hanbelîlik diye bir mezhebin ortaya çıkmasına neden olmuştur.¹³

Mihne gibi sosyo-politik yönleri ağır basan bir meselenin sonucunda ortaya çıkan Hanbelî mezhebi ve onun kurucu imamı olarak kabul edilen Ahmed b. Hanbel ile ilgili tarihi süreçte çeşitli tartışmalar yaşanmıştır. Ahmed b. Hanbel bir fakih midir, muhaddis midir?¹⁴ Hanbelî mezhebi fikhî bir mezhep midir? İtikadî bir mezhep midir? Çalışmanın bundan sonraki kısmında bu konuyla ilgili tartışmalar ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Hanbelîliğin Oluşumunda İtikadî Arka Plan

Hanbelî mezhebi ile ilgili yapılan çağdaş araştırmalarda mezhebin oluşumunda etkili olan faktörlerle ilgili farklı görüşler ileri sürülmüştür. Bunlar genel olarak, fıkıh, sosyal arka plan ve politik yapı, sosyal aktivizm ve ahlâkî yapı, kelâmî tartışmalar şeklinde dört başlıkta toplanabilir.¹⁵

Schacht ve Spectorsky gibi hukuk tarihçileri, Hanbelî mezhebinin hiçbir beşeri istidlali kabul etmeyen “katı hadisçiler”in, Şafii’nin hukuk sisteminden rahatsız olmaları sonucunda ortaya çıktığını ileri sürmüşlerdir.¹⁶ Buna göre Şafii’nin ortaya koyduğu hukuk sistemi, kaynağını hadis ve sünnetten almasına rağmen “katı hadisçiler”i tatmin etmemiştir. Çünkü onlar, mümkün oldukça doktrinlerinin tamamını Hz. Peygamber’e dayandırmak ve asla beşeri bir istidlale yer vermek istememişlerdir. Schact’a göre bu düşüncede olan Ehl-i Hadis’in bir kesimi, Ahmed b. Hanbel’in etrafında toplanmış ve onun ölümünden sonra Hanbelî mezhebini oluşturmuşlardır.¹⁷ Ahmed b. Hanbel’in, Şafii’nin istidlal metodunu hadisten ayrılma olarak değerlendirdiği düşünülebilir. Bu yüzden Şafii’den kısmi bir “ayrılma” söz konusu olabilir. İbn Abdilberr’in, Ahmed b. Hanbel’i Şafii’nin ashâbı arasında değerlendirmesi¹⁸ bu tezi doğrulamaktadır. Bu açıdan Schacht’ın görüşü isabetli olabilir. Şu kadar var ki, Ahmed b. Hanbel ve onun ilk talebelerinin birçoğu fikhî anlamda Şafii’yi referans almış, onun hukuki prensiplerinin başında gelen kıyası kabul etmiş ve uygulamışlardır.¹⁹ Ancak bu, Şafii’yi takibe devam ettiklerinden

¹² Sönmez Kutlu, *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler Hadis Taraftarlarının İman Anlayışı Bağlamında Bir Araştırma*, Kitabiyât, Ankara 2002, s. 56.

¹³ Cooperson, *Classical Arabic Biography*, s. 149.

¹⁴ Konuyla ilgili geniş bilgi için bk. Muhyettin İğde, “Ahmed b. Hanbel’in Fakihliğiyle İlgili Tartışmalar”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2014, sy. 42, s. 193-208.

¹⁵ Nimrod Hurvitz, “Schools of Law and Historical Context: Re-Examining the Formation of the Hanbalî Madhhab”, *Islamic Law and Society*, 2000, VII/1, 46-47.

¹⁶ Joseph Schacht, *İslâm Hukukuna Giriş*, çev. Mehmet Dağ, Abdulkadir Şener, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1986, s. 72-73; Susan A. Spectorsky, “Ahmad Ibn Hanbal’s Fiqh”, *Journal of the American Oriental Society*, 102 (3), 1982, s. 462-463.

¹⁷ Schacht, *İslâm Hukukuna Giriş*, s. 72-73; a.mlf., “The Schools of Law and Later Developments of Jurisprudence”, Majid Khadduri, Herbert J. Liebesny (Ed.), *Law in the Middle East*, (ss. 57-85), The Middle East Institute, Washington D.C. 1995, s. 66-67.

¹⁸ İbn Abdilberr, *el-İntikâ’*, s. 107.

¹⁹ Ahmed b. Hanbel’in kıyası kullandığına dair görüşler için bk. Muhammed b. Hüseyin b. Muhammed b. Halef Ebû Ya’la İbnü’l-Ferrâ, *el-Udde fî Usulî’l-Fikh*, thk., Ahmed b. Ali b. Seyr el-Mübârekî, y.y.,

değil; ona olan ihtiyaçtan kaynaklanmıştır. Kaldı ki Ahmed b. Hanbel'in öğrencilerinin tamamen fikhî kaygılarla onun etrafında toplandığını söylemek de kanaatimizce doğru bir değerlendirme olmayacaktır.

Hallaq, Hanbelî mezhebinin fikhî bir mezhep olarak ortaya çıkmadığını, kuruluşu aşamasında kelâmî bir mezhep olduğunu belirtmiştir. Hallaq'a göre, fikhî faaliyetler Ahmed b. Hanbel'den sonraki jenerasyon ile başlamış, ancak bunların hiçbiri doktrin bazında bir hukuk ortaya koymamışlardır.²⁰

Hanbelîliğin oluşumuyla ilgili ortaya atılan diğer bir iddia, Hanbelîliğin ulemâ ile umerânın yetkilerinin ayrılmasıyla ortaya çıktığı şeklindedir. Bu görüşe göre, Mihne'nin Ahmed b. Hanbel'in zaferiyle sonuçlanması, ulemâ ile umerânın yetkilerini birbirinden ayırmış, artık dini konularda konuşma ve karar verme yetkisi umerânın elinden alınarak ulemâya hasredilmiştir.²¹ Özellikle Lapidus ve diğer bazı oryantalistler tarafından ileri sürülen bu görüşe göre halife ile ulemâ, dini otorite ile ilgili keskin bir tartışma içindeydiler. Ulemâ, din ile ilgili söz yetkisinin kendilerinde olduğu, bunun halife ve onun etrafındakiler için de bağlayıcı olduğu hususunda net bir tavra sahipti. Mihne'nin Ehl-i Hadis'in zaferiyle sonuçlanmasıyla halife bu yarışı kaybetmiş, din ile ilgili söz söyleme ve karar verme yetkisi halifenin elinden alınmıştır. Ulemânın Mihne'de elde ettiği zafer ve devlet ile olan ilişkileri Hanbelî mezhebinin ortaya çıkmasını sağlamıştır.²²

Hanbelîliğin oluşumunda Mihne'nin etkili olduğu açıktır. Ancak bu görüşün zayıf tarafı, Mihne'den sonra din-devlet işlerinin birbirinden ayrıldığını ileri sürmesidir. Mihne ile birlikte, ulemâ ile umerânın yetkilerinin kesin bir şekilde birbirinden ayrıldığı, bundan sonraki süreçte halifenin sadece devlet işleriyle ilgilendiği, dini konuların da tamamen ulemâya bırakıldığı şeklindeki görüş, tarihi gerçekliklerle uyumsuzdur.²³ Ulemânın yapmak istediği şey, sultanla yollarını tamamen ayırmak değil; sultanın siyasî ve sosyal faaliyetlerinde kendilerine danışılmasını teolojik açıdan meşrulaştırmaktır. Burada, ulemâdan ayrı bir sultandan ziyade, ulemâya bağlı bir halife söz konusudur. Ancak Lapidus'un görüşünün isabetli olduğu yer, halifenin bundan sonraki süreçte bir daha eski gücüne ulaşamamasıdır. Nitekim Crone, Mihne sonrası süreçte halifenin statüsünün

Riyad, 1410/1990, IV, 1280; Ebû Muhammed Muvaffakuddin Abdullah b. Ahmed b. Kudâme el-Makdisî, *Ravdatü'n-Nâzir ve Cennetü'l-Münâzir fî Usûli'l-Fikh alâ Mezhebi'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, thk.: Abdulaziz Abdurrahman es-Sa'îd, Cami'atu'l-İmâm Muhammed b. Suud, Riyad 1399, s. 279 Henry Laoust, "Ahmad b. Hanbal", *EP*, I, 276.

²⁰ Wael B. Hallaq, *The Origins and Evolution of Islamic Law*, Cambridge University Press, Cambridge 2005, s. 159-160.

²¹ Ira M. Lapidus, "State and Religion in Islamic Societies", *The Past&Present*, 151, 1996, s. 11-12; a.mlf., *A History of Islamic Societies*, Cambridge University Press, United Kingdom 2002, s. 136-137; Crone, *Ortaçağ İslam Dünyasında Siyasi Düşünce*, s. 199-200; Hodgson, *İslâm'ın Serüveni*, I, 451-452; Zubayda, *İslâm Dünyasında Hukuk ve İktidar*, s. 125-126.

²² Lapidus, "State and Religion in Islamic Societies", s. 11-12; Zubayda, *İslâm Dünyasında Hukuk ve İktidar*, s. 125-126; Zaman, "The Caliphs, The 'Ulamâ', and the Law", s. 2; Hurvitz, "Schools of Law and Historical Context: Re-Examining the Formation of the Hanbalî Madhhab", s. 48.

²³ Zaman, "The Caliphs, The 'Ulamâ', and the Law", s. 32-33, 36; Crone, *Ortaçağ İslam Dünyasında Siyasi Düşünce*, s. 199-200.

net olmadığını, bu belirsizliğin de merkezi yönetimin sağlanması noktasında birçok zararının olduğunu belirtmiştir.²⁴

Mihne sonrasında Abbasi halifelerinin Ahmed b. Hanbel ve talebelerine gösterdiği yakın ilginin Hanbelî mezhebinin oluşumunda etkili olduğu şeklindeki görüş, tek başına meseleyi izah etmez. Ahmed b. Hanbel'in, Mihne sonrasında siyasetten ve devlet erkânından olabildiğince uzak durduğu, ailesine ve talebelerine de bu konuda tavsiyelerde bulunduğu bilinen bir gerçektir. Ahmed b. Hanbel ve taraftarlarının siyasete karşı bu mesafeli duruşu, yöneticilere yakın duran kimseleri de eleştirmeleri göz önüne alındığında mezhebin oluşumunda siyasetin derin etkilerinin olduğunu söylemek biraz zordur.²⁵ Nitekim Hanbelî âlim İbn Akîl, "bu mezhebe en çok taraftarları zulmetmiştir. Çünkü Ebû Hanîfe'nin ve Şafîî'nin ashabından biri ilimde kabiliyetli olduğunda kadılık veya başka bir devlet görevi üstlenmişlerdir. Bu memuriyet onun tedrisine ve ilimle meşgul olmasına da vesile olurdu. Ahmed'in ashabına gelince, onlardan ilimle uğraşıp da ibadet ve zühde yönelmeyen çok az insan vardır. Durum böyle olunca ilimle meşgul olmayı da bırakmışlardır."²⁶ diyerek Hanbelî mezhebinin fazla yayılmamasını müntesiplerinin resmi görev almamasına bağlamıştır. Ancak Ahmed b. Hanbel ve taraftarlarının ilk dönemde resmi görev almamalarında başka saikler de rol oynamış olabilir. Muhtemelen bu tavır, Mihne'den yeni çıkmış bir yapının siyasete karşı temkinli duruşundan kaynaklanmıştır.

Hanbelî mezhebinin oluşumunda etkili olduğu ileri sürülen üçüncü husus, ahlâkî görünüm ve sosyal aktivizmdir. Ahmed b. Hanbel'in mütevazı hayatı, günlük yaşamı, dindarlığı gibi özelliklerinden hareketle Ahmed b. Hanbel bir zahid, Hanbelîlik de onun ahlâkî kuralları çerçevesinde oluşmuş bir yapı olarak sunulmuştur. Özellikle Ahmed b. Hanbel hakkında yazılan biyografilerden hareketle, onun, halifenin ihsanlarını kabul etmediği, fakir bir hayat sürdüğü, sıradan yiyecekler yediği, eski elbiseler giydiği dolayısıyla onun bir *zâhid* ve *sûfi* olduğu ileri sürülmüştür.²⁷ Laoust, Ahmed b. Hanbel'in bu özelliklerinin yanısıra

²⁴ Patricia Crone, *Slaves on Horses: The Evolution of The Islamic Polity*, Cambridge University Press, Cambridge 1980, s. 62.

²⁵ Ebu'l-Fadl Sâlih b. Ahmed b. Hanbel, *Sîretü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, thk. tlk.: Fûâd b. Abdulmün'im Ahmed, Dârü's-Selef, Riyâd 1415/1995, s. 42, 92-102; Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed İbnü'l-Cevzî, *Menâkibu'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, thk. Abdullah b. Abdilmuhsin et-Türkî, Dâru Hicr, Cîze, 1409, s. 360-363; Hurvitz, "Schools of Law and Historical Context: Re-Examining the Formation of the Hanbalî Madhhab", s. 48-49; Michael Cook, *Commanding Right and Forbidding Wrong in Islamic Thought*, Cambridge University Press, Cambridge, 2000, s. 123-124; Bekr b. Abdillâh Ebû Zeyd, *el-Medhalü'l-Mufassal ilâ Fikhi'l-İmâm Ahmed b. Hanbel ve Tahrîcâtü'l-Ashâb*, Dârü'l-Âsime, Riyad, 1417/1997, I, 499-509; Saud Saleh AlSarhan, *Early Muslim Traditionalism: A Critical Study of the Works and Political Theology of Ahmad Ibn Hanbal*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), University of Exeter, United Kingdom 2011, s. 201-207.

²⁶ İbn Receb, *ez-Zeyl 'alâ Tabakâti'l-Hanâbile*, I, 348.

²⁷ H. Laoust, "Hanâbila", *EI2*, III, 158; Hurvitz, "Schools of Law and Historical Context: Re-Examining the Formation of the Hanbalî Madhhab", s. 50-54; a.mlf., "Biographies and Mild Asceticism: A Study of Islamic Moral Imagination", *Studia Islamica*, 85, 1997, s. 41-65; Haque, "Ahmad Ibn Hanbal: The Saint-Scholar of Baghdad", s.70-72; Cooperson, *Classical Arabic Biography*, s. 112-115, 146-147.

onun Tasavvuf'un öncülerinden sayılan Fudayl b. İyâd (ö. 187/803) başta olmak üzere birçok sûfiye karşı sempati duyması ve onlarla görüşmesinden hareketle onun bilinenin aksine bir tasavvuf karşıtı değil; bir sûfi olduğunu iddia etmiştir.²⁸ Hurvitz, Ahmed b. Hanbel'in bu tutumunun sonraki Hanbelîler tarafından da sürdürüldüğünü belirtmiştir. Ona göre "ılımlı zahidlik" (*mild ascetism*), Hanbelîlerin ayırt edici bir ahlâkî vasfıdır ve buna dair birçok ipucu da mevcuttur.²⁹ Kanaatimizce tek başına bu özellikler bir kişinin sûfi olarak tanımlanması için yeterli veriler değildir. Kaldı ki Melchert'in de ifade ettiği gibi Ahmed b. Hanbel'in, klasik sûfilerin öncülerinden, önemli sayılabilecek herhangi bir kimseyle yakınlığı olmamış, aksine Ahmed b. Hanbel onlardan ikisine, yani Serî es-Sekatî (ö. 251/865) ile Hâris el-Muhâsibî'ye (ö. 243/857) muhalefet etmiştir.³⁰ Ahmed b. Hanbel hakkında yukarıda sayılan, genellikle *killet-i kelâm*, *killet-i ta'âm*, *killet-i menâm* ve benzeri kavramlarla ifade edilen özellikler İslam düşüncesinde dindarlık anlayışının bir parçası olarak algılanmış, sadece Tasavvuf ehli sûfiler değil, aynı zamanda dindar bir hayat yaşamak isteyen kimseler de bu düsturları uygulamaya çalışmışlardır. Dolayısıyla salt bu davranışlardan hareketle bir kişiyi sûfi olarak tanımlamak yetersiz ve eksik bir tanımlama olacaktır.³¹

Hanbelî mezhebinin oluşumuyla ilgili ileri sürülen son görüş, Hanbelîliğin III/IX. y.y.'daki itikadî-siyasî tartışmalar sonucunda ortaya çıktığıdır. Bu görüşün en önemli savunucularından biri olan George Makdisi'ye göre, "Hanbelî mezhebi, imamının fıkıh alanında ortaya koyduğu tavrın bir sonucu olarak değil, daha ziyade, Kur'ân'ın yaratılmışlığı (*halku'l-Kur'ân*) meselesi hakkında Mutezile akılcılığına karşı benimsediği gelenekçi-kelâmî tavrın bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır".³² Burada önemli olan husus Mihne ile Hanbelî mezhebinin oluşumu arasında bir ilişkinin kurulmasıdır.

Hanbelî mezhebinin oluşumuyla ilgili yukarıdaki görüşler dikkate alındığında açıkça dillendirilmemekle beraber bunların her birinin aslında Mihne ile ilişkili olduğu, dolayısıyla mezhebin oluşumunda kelâmî bir mesele olan *halku'l-Kur'ân* meselesi ile ilgili tartışmaların veya Mihne'nin etkili olduğu görülecektir.

²⁸ Henry Laoust, "Le Hanbalisme Sous le Califat de Bagdad (241/855-656/1258)", *Revue des Etudes Islamiques*, 27, 1959, s. 70-71.

²⁹ Hurvitz, "Schools of Law and Historical Context: Re-Examining the Formation of the Hanbalî Madhhab", s. 51-63.

³⁰ Christopher Melchert, "The Hanabila and The Early Sufis", *Arabica*, 48 (3), 2001, s. 353, 367.

³¹ Ahmed b. Hanbel'in tasavvuf/sûfilerle ilişkisi için bkz.: Melchert, "The Hanabila and The Early Sufis", s. 352-360.

³² George Makdisi, *Orta Çağ'da Yüksek Öğretim İslam Dünyası ve Hristiyan Batı*, çev.: A. Hakan Çavuşoğlu, H. Tuncay Başoğlu, Gelenek Yayınları, İstanbul 2004, s. 46.

Oluşum ve Oluşum Sonrası Süreçte Hanbelîliğin Seyri

Alman sosyolog Max Weber, toplumsal zümreleşmeleri geleneksel, yasal ve karizmatik gruplar olmak üzere üçe ayırmıştır.³³ Weber, karizmatik grupla, karizmatik özelliği ile toplumun sempatisini ve beğenisini kazanmış kimselerin etrafında oluşan yapılanmaları kastedmiştir.³⁴ Gerçekte din veya cemaat kurucusunun etrafını kuşatan tilmizler veya refikler çemberini “karizmatik bir grup” olarak nitelendirmek mümkündür.³⁵ Bu anlamda Ahmed b. Hanbel’in etrafında toplanan ve daha sonra Hanbelî mezhebini oluşturacak olan talebe topluluğunu “karizmatik grup” olarak tanımlamak mümkündür.

Ahmed b. Hanbel, yaşadığı süre içerisinde herhangi bir mezhep kurmak gibi bir çabanın içerisine girmemiştir. Onun ölümünden sonra talebeleri *Mesâil* veya *Sünne* gibi isimlerle anılan ve daha sonra Hanbelî mezhebinin temel kaynaklarını oluşturan rivâyetleri bir araya toplamaya başlamışlardır.³⁶ Bu faaliyetler, mezhebin temellerinin atılmasını sağlamış, talebelerin bu faaliyetleri nedeniyle de Hanbelîliğin kollektif bir yapı/mezhep niteliğinde olduğu ileri sürülmüştür.³⁷

Hanbelî mezhebinin fikhî bir mezhep olup olmadığı daha ötesinde Ahmed b. Hanbel’in de bir fakih olup olmadığı ilk dönemlerden itibaren tartışılmaya başlanmıştır. Birçok müellif ya Ahmed b. Hanbel’i fakihler arasında zikretmemiş veya Hanbelîliği fıkıh mezhebi olarak addetmemiştir.³⁸ Nitekim meşhur Tarihçi Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, Ahmed b. Hanbel’i fakih saymaması nedeniyle bazı sıkıntılara maruz kalmış, bu nedenle Hanbelîlerle karşı karşıya gelmiştir.³⁹

Hanbelî mezhebinin fikhî bir mezhep olmadığı konusunda birçok araştırmacı müttefiktir. George Makdisi, Hanbelîliliğin imamının fıkıh ile ilgili ortaya koyduğu bir tavrın sonucunda değil, daha çok *halku'l-Kur’ân* meselesi hakkında Mutezile akılcılığına karşı ortaya koyduğu “gelenekçi-kelamî” duruşun sonucunda ortaya çıktığını ileri sürmüştür.⁴⁰ Aynı şekilde Câbirî, Hanbelî mezhebinin Ahmed b. Hanbel’in *halku'l-Kur’ân* konusunda Mutezileyle giriştiği tartışmanın sonucunda ortaya çıktığını bu anlamda “siyasî-itikadî” bir mezhep olduğunu ifade etmiştir.⁴¹ Viktor da, “Mihne’ye karşı duruşu nedeniyle saygınlık kazanan” Ahmed b. Hanbel’e ait herhangi bir fıkıh kitabı olmamasına rağmen Hanbelîliğin tamamen fikhî bir

³³ Max Weber, *Sosyoloji Yazıları*, çev. Taha Parla, İletişim Yayınları, İstanbul, 1996, s. 217-222; Hans Freyer, *Din Sosyolojisi*, çev. Turgut Kalpsüz, Yayına Hazırlayan: M. Rahmi Ayas, Doğu Batı Yayınları, Ankara 2013, s. 80.

³⁴ Niyazi Akyüz-İhsan Çapcıoğlu (Ed.), *Ana Başlıklarıyla Din Sosyolojisi*, Gündüz Eğitim ve Yayıncılık, Ankara, t.y., s. 267.

³⁵ Freyer, *Din Sosyolojisi*, s. 81; Mehmet Zeki İşcan, “Ehl-i Sünnet’te Dinî Bir Otorite Olarak ‘Selef’ Fikrinin Ortaya Çıkışı”, *EKEV Akademi Dergisi*, 9 (25), Güz 2005, s. 9.

³⁶ Macdonald, *Development of Muslim Theology, Jurisprudence and Constitutional Theory*, s. 110-111.

³⁷ Laoust, “Le Hanbalisme Sous le Califat de Bagdad”, s. 74

³⁸ İğde, “Ahmed b. Hanbel’in Fakihliğiyle İlgili Tartışmalar”, s. 193-208.

³⁹ Makdisi, *Ortaçağ’da Yüksek Öğretim*, s. 47, 222.

⁴⁰ Makdisi, *Ortaçağ’da Yüksek Öğretim*, s. 46.

⁴¹ Muhammed Abid el-Câbirî, *el-Musakkaftin fi'l-Hadaret'l-Arabiyye Mihnetu İbn Hanbel ve Nükbetu İbn Rişd*, Merkezu Dirâsâtî'l-Vahdeti'l-Arabiyye, Beyrut 2000, s. 99.

mezhep olarak addedilmesinin ilginç olduğunu belirtmiştir. Çünkü Ahmed b. Hanbel genel olarak fıkha karşı biriydi ve fikhî konulardaki görüşlerini de temelde hadise dayandırmıştır.⁴²

Buradan hareketle Hanbelîliğin esasında kelimî bir mesele olan Mihne'ye karşı bir tepkinin sonucunda ortaya çıktığı bu anlamda "reaksiyoner" biz mezhep olduğunu söylemek mümkündür.⁴³

Ahmed b. Hanbel'in 241/855 yılında vefat etmesinden sonra talebelerinin ona ait rivâyetleri toplamaya başlamasıyla Hanbelî mezhebinin temelleri atılmaya başlanmıştır. Hanbelî mezhebinin kuruluşu genel olarak ikiye ayrılabilir. Birinci aşama, Ahmed b. Hanbel'in görüşlerinin bir araya getirilip tedvin edilmesi, böylece bir mezhep için kaçınılmaz olan doktrinin ortaya çıkarılmasıdır. III/IX. yüzyılın ortalarından itibaren yaşanan bu gelişmeye Ahmed b. Hanbel'in ilk talebeleri katkıda bulunmuştur. Ahmed b. Hanbel'in ardından yürütülen bu faaliyetler ancak ham bir malzeme ortaya çıkarmıştır. Mezhebin teşekkülünü sağlayacak çalışmalar bir sonraki aşamada özellikle Ebû Bekir el- Hallâl'in (ö. 311/923) çalışmalarıyla başlayan süreçte gerçekleşmiştir. Bu ikinci aşama, toplanan ham malzemenin işlenmesi, delillerinin güçlendirilmesi, bir teori haline getirilmesi ve mezhebin sistemleşmesi aşamasıdır. İkinci aşamadan sonra mezhebin oluşum süreci büyük oranda tamamlanmıştır.⁴⁴

Mezhebin tedvin dönemi olarak tanımlayabileceğimiz Hanbelîliğin bu ilk döneminde talebeler, Ahmed b. Hanbel'e ait rivâyetleri bir araya getirmiştir. Hanbelî literatüründe bu anlamda iki tür eser göze çarpmaktadır. *Sünne* veya *Kitâbü's-Sünne* olarak adlandırılan eserler akaid ile ilgili konuları içermektedir. Genellikle Hanbelî fıkının kaynağı olarak addedilen ve *Mesâil* olarak adlandırılan eserlere bakıldığında buradaki fikhî konuların tamamen rivâyete dayandığı görülebilmektedir. *Mesâil* türü eserlerde fikhî konuların yanı sıra *halku'l-Kur'ân*, Cehmiyye'nin kötülenmesi gibi meseleler başta olmak üzere akaide dair meselelerin de yoğun bir şekilde yer almaktadır.

Mesela, Ahmed b. Hanbel'in Büyük oğlu Salih'in (213-266/818-880) *Mesâil'i* çoğunlukla fıkıhla ilgili olmakla birlikte itikad ile ilgili rivâyetler de mevcuttur.⁴⁵ Yine Ahmed b. Hanbel'in ilk öğrencilerinden İshâk b. İbrahim b. Hânî'nin (ö. 275/889) *Mesâil'*inde "Bâbu's-Sünne ve'r-Red 'ale'l-Ehvâ", "Bâbü'l-İmân", "Bâbü'r-

⁴² Knut Vikor, *Between God and The Sultan: A History of Islamic Law*, Hurst&Company, London, 2005, s. 101-102.

⁴³ Laoust, "Le Hanbalisme Sous le Califat de Bagdad", s. 74; Macdonald, *Development of Muslim Theology, Jurisprudence and Constitutional Theory*, s. 111.

⁴⁴ Ali Hakan Çavuşoğlu, "Cristopher Melchert ve Mezheb: Gelenekçi Bir Oryantalistin İslâm Hukuk Tarihi ve Ehl-i Sünnet Yorumu", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 4, 2004, s. 309-310; Sa'dî Ebû Ceyb, *Ahmed b. Hanbel: es-Sîre ve'l-Mezheb*, Dâru İbn Kesîr, Dimaşk, 1998/1418, s. 323-325; Türkî, "el-Mezhebu'l-Hanbelî Menhecuhu'l-Fikhî ve Eşheru Ricâlihi", s. 24.

⁴⁵ Salih'in akaid ile ilgili bazı rivâyetleri için bk. Ebu'l-Fadl Sâlih b. Ahmed b. Hanbel, *Mesâilu'l-İmâm Ahmed b. Hanbel Rivâyetü İbnihi Ebi'l-Fadl Sâlih*, nşr. Tânk 'Avdullâh b. Muhammed, Dâru'l-Vatan lî'n-Neşr, Riyad 1420/1999, s. 98-99, 115, 118, 121, 149, 164-165, 210, 240-241, 316-317, 345-346 vd.

Re'y ve'l-İlm", "Bâbü't-Tafdîl" gibi itikad ile ilgili konular yer almaktadır.⁴⁶ Kütüb-i Sitte'nin yazarlarından biri olan ünlü muhaddis Ebû Dâvûd Süleyman b. Eş'as es-Sicistânî de (ö. 275/889) *Mesâil*'inde "Bâbun fi'l-Cehmiyye", "Bâbun fi'l-İmân", "Bâbun fi'r-Re'y", "Bâbun fi't-Tafdîl" gibi itikadî meselelere yer vermiştir.⁴⁷

Burada zikredilen az sayıdaki örnekten hareketle dahi ilk dönemde Hanbelî çevrelerde itikadî konuların yoğun bir şekilde işlendiği açıkça görülebilmektedir. Nitekim Hallağ, III/IX. yüzyılda Hanbelîlerin yoğunlukta olduğunu, bu dönemde mezhep mensuplarının daha çok itikadî anlamda faaliyet gösterdiklerini; fikhî anlamda etkili bir girişimlerinin olmadığını belirtmektedir.⁴⁸ Melchert, IV/X. yüzyıldan itibaren Ehl-i Hadis ile Ehl-i Re'y arasındaki tartışmaların artarak devam ettiğini, ancak fıkıh alanında bu tür tartışmalara rastlanılmadığını ileri sürmüştür.⁴⁹ Makdisi de fikhî bir mezhep olarak Hanbelîliğin oldukça mütevazı bir yere sahip olduğunu ancak teolojik/itikadî bir güç olarak Ehl-i Hadis içerisinde muazzam bir yere sahip olduğunu ifade etmiştir.⁵⁰

Ahmed b. Hanbel'in ilk talebelerinin en önemli özelliği hocalarının itikad, fıkıh, ahlak ve benzeri konulardaki görüşlerini sonraki nesillere aktarmalarıdır.⁵¹ Bu talebelerin fıkıhla ilgili rivâyetleri de büyük ölçüde Ahmed b. Hanbel'in kendisine yöneltilen sorulara verdiği cevaplardan ibarettir. Bu talebelerin hiçbiri söz konusu faaliyetlerini sürdürürken hukuk sistemi (fıkıh usulü) ortaya koymak gibi bir çabanın içerisine girmemiş,⁵² dahası bunların önemli bir kısmı böyle bir ilmi derinliğe sahip olamamıştır.⁵³

Hanbelî mezhebindeki ilk fıkıh kitabı olarak kabul edilen *el-Muhtasar*,⁵⁴ IV/X. yüzyılda Ebu'l-Kâsım Ömer b. Hüseyin b. Abdillâh el-Hırakî'ye (ö. 334/946) aittir. Mezhebe ait fıkıh usulü eserlerinin yazımı ise hicri beşinci asra taşmıştır. Gürkan, "Hanbelî Fıkıh Usulünün Doğuşu ve Gelişimi-I" adlı çalışmasında, Hanbelî mezhebi fıkıh usulünü müstakil bir ekol olarak değerlendirmenin mümkün olmadığını ileri sürmüştür.⁵⁵

⁴⁶ İshâk b. İbrahim b. Hânî'nin *Mesâil*i için bk. İshâk b. İbrahim b. Hânî' en-Nisâbü'rî, *Mesâilü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel Rivâyetü İshâk b. İbrahim b. Hânî' en-Nisâbü'rî*, thk.: Züheyr eş-Şâvîs, el-Mektebü'l-İslâmî, Beyrut 1400.

⁴⁷ Ebû Dâvûd'un *Mesâil*i için bk. Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş'as es-Sicistânî, *Mesâilü'l-İmâm Ahmed Rivâyetü Ebî Dâvûd Süleymân b. el-Eş'as es-Sicistânî*, thk.: Ebû Mu'âz Târik b. 'Avdullah b. Muhammed, Mektebetü İbn Teymiyye, Mısır 1420/1999.

⁴⁸ Hallağ, *The Origins and Evolution of Islamic Law*, s. 177.

⁴⁹ Cristopher Melchert, "Traditionist-Jurisprudents and the Framing of Islamic Law", *Islamic Law and Society*, 8 (3), 2001, s. 406.

⁵⁰ Makdisi, "Hanbalite Islam", s. 238-239.

⁵¹ Nimrod Hurvitz, *The Formation of Hanbalism: Piety into Power*, Routledge Curzon, London 2002, s. 78.

⁵² Hallağ, *The Origins and Evolution of Islamic Law*, s. 159-160; Menderes Gürkan, "Hanbeli Fıkıh Usulünün Doğuşu ve Gelişimi-I", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9, 2000, s. 464.

⁵³ Nimrod Hurvitz, *The Formation of Hanbalism*, s. 77-78.

⁵⁴ Laoust, "Le Hanbalisme Sous le Califat de Bagdad", s. 84.

⁵⁵ Gürkan, "Hanbeli Fıkıh Usulünün Doğuşu ve Gelişimi-I", s. 464-465.

Buraya kadar verilen bilgilerden hareketle fikhî bir mezhep olarak bilinen Hanbelî mezhebinin itikadî yönünün daha baskın olduğu, bu anlamda sözü edilen yapıyı “siyasî-itikadî” bir mezhep olarak adlandırmanın daha doğru olacağı anlaşılmaktadır. Bu noktada aşağıdaki soruların cevabının bulunması mezhebin gelişimini anlamak bakımından önemlidir. Hanbelîlik, fikhî yönü olmayan, tamamen itikadî bir yapı mıdır? Şâyet itikadî bir mezhep ise Hanbelîliğin dört Sünnî fıkıh mezhebi arasında yer almasının sebebi nedir? Ya da mezhep, sonraki süreçte geçirdiği bazı evrilmelerin sonucunda itikadî yönünü kaybederek fıkıh mezhebine mi dönüştü?

Bu soruların cevaplarının bilinmesi, fıkıhın İslam’daki yerinin bilinmesiyle yakından ilişkilidir. İslam her şeyden önce bir nomokrasidir. İslam’da Fıkıh, hem meşrulaştırma hem de itidali sağlama aracıdır. Pek çok hareket, fıkıh mezheplerinden biriyle bütünleşerek meşruiyetini temin etmeye çalışmıştır.⁵⁶ Aynı durum düşünce sistemleri ve itikadî mezhepler için de geçerlidir. Herhangi bir düşünce sisteminin ayakta kalabilmesi, hukuk ekollerinden birine mensup olmasına bağlıdır. Kelamî sistemler meşru sayılmak, öğretilerini yaymak ve onun devamını sağlamak için bir hukuk sistemi tarafından benimsenmek durumunda kalmıştır. Bu bağlamda Mutezile, Hanefî mezhebinin, Eşarilik büyük ölçüde Şafii mezhebinin bünyesine girerek varlığını sürdürmüştür.⁵⁷

Benzer bir durum Hanbelîlik için de geçerli olmuştur. “Siyasî-itikadî” bir yapı özelliği taşıyan Hanbelîlik varlığını devam ettirmek amacıyla fikhî bir boyut kazanmıştır.⁵⁸ Makdisi, Hanbelî mezhebinin hem yapısını hem de tarihi süreç içindeki evrilmesini göz önüne alarak, onun diğer mezheplerden farkını şu şekilde ortaya koymuştur: “Hanbelî mezhebi aynı zamanda hem fikhî hem de kelâmî bir mezhep olmasıyla eşsizdir.”⁵⁹ Bu görüşüyle Makdisi, Hanbelî mezhebini, hem hukuk sistemi hem de teolojik yönü olan (itikadî-fikhî) bir mezhep olarak tanımlamış ve mezhebin bu yapısını günümüze kadar koruduğunu belirtmiştir.⁶⁰ Mughni, Hanbelî mezhebinin başarıya ulaşmasını ve sonraki yıllarda Bağdat siyasetinde etkili olmasını, aynı zamanda hem fıkıh hem de akaid sistemini geliştirmesine bağlamıştır.⁶¹ Bazı araştırmacılar Hanbelîliğin fikhî bir boyut kazanmasını Ehl-i Hadis’in de Ehl-i Re’y’e yakınlaşması olarak ifade etmişlerdir. Sözü edilen araştırmacılara göre, Mihne sonrasında Ehl-i Re’y’in Ehl-i Hadis’e yakınlaşmasının yanı sıra Ehl-i Hadis de Ehl-i Re’y’e yakınlaşmış, Hanbelîlik başta olmak üzere fıkıh

⁵⁶ Makdisi, *Ortaçağ’da Yüksek Öğretim*, s. 44-46.

⁵⁷ George Makdisi, “Hanbalite Islam”, *Studies on Islam*, Merlin L. Swartz (Ed., çev.), Oxford University Press, Newyork, 1981, s. 239; amlf., *İslâm’ın Klasik Çağında Din Hukuk Eğitimi*, çev.: Hasan Tuncay Başoğlu, Klasik, İstanbul 2007, s. 43.

⁵⁸ Makdisi, *İslâm’ın Klasik Çağında Din Hukuk Eğitimi*, s. 43, 373-374; Christopher Melchert, *The Formation of The Sunni Schools of Law 9th-10th Centuries C.E.*, Brill, Leiden&New York&Köln 1997, s. 31.

⁵⁹ Makdisi, “Hanbalite Islam”, s. 239.

⁶⁰ Makdisi, *Ortaçağ’da Yüksek Öğretim*, s. 46.

⁶¹ Syafiq A. Mughni, *Hanbalî Movements in Baghdâd from Abû Muhammad al-Barbahârî (d. 329/941) to Abû Ja’far al-Hashimî (d. 470/1077)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), University of California, Los Angeles 1990, s. 150.

mezhepleri bu uzlaşmanın bir ürünü olarak ortaya çıkmışlardır.⁶² Ancak tarihi gelişim seyrine bakıldığında daha çok Ehl-i Re'y'in Ehl-i Hadis'e yaklaştığını söylemek daha doğru olacaktır.

Hanbelîliğin Mutezile veya Eşarilik gibi herhangi bir fıkıh mezhebinin bünyesine girmeden varlığını tek başına sürdürmesi Ehl-i Hadis'in özellikle Mihne süreci sonrasında fıkha bakışıyla yakından ilişkilidir. Kur'ân'ın mahluk olduğu görüşünün en önemli sonuçlarından biri, fıkıhın dinamikliğini kaybedip hadisle eşitlenmesidir. Mihne'nin genelde Ehl-i Hadis'in özelde de Ahmed b. Hanbel'in zaferiyle sonuçlanması Hadis ile fıkıhın eşitlenmesini beraberinde getirmiştir. Mihne'den sonra Hadis ile Fıkıhın eşitlenmesi, Mihne'den önce belirgin bir fikhî yönü bulunmayan Ahmed b. Hanbel'in hem bir fıkıh mezhebinin hem de Ehl-i Hadis'in imamı olmasıyla sonuçlanmıştır.⁶³ Hadis rivâyetleri, Ahmed b. Hanbel'in görüşlerini destekleyen deliller değil bizâtihi onun görüşleridir.⁶⁴ Çünkü hukuk ve teoloji alanında yalnızca Kur'ân ve hadisi kaynak kabul eden Ehl-i Hadis'in bakış açısına göre, hadis alanında uzmanlaşmak ile hukuk/fıkıh alanında uzmanlaşmak hemen hemen aynı şeydi. Kendilerine hukukî/fikhî bir mesele sorulduğunda, konuyla ilgili hadis rivâyetlerini (Sahâbe ve Tâbiûn'un fikhî görüşleri de dâhil olmak üzere) aktararak cevap vermeyi tercih etmişlerdir.⁶⁵ Ehl-i Hadis'in Mihne'deki galibiyeti, fıkıhın tamamen Ehl-i Re'y'in elinden çıkmasına ve Ehl-i Re'y'in fıkıh anlayışlarını gözden geçirerek Ehl-i Hadis'e yakınlaşmasına neden olmuştur.⁶⁶ Bundan sonraki süreçte fıkıh, aklın ve akli istidlalin yerine tamamen hadise ve âsâra dayanmış, Ehl-i Hadis'e mensup âlimler de doğal olarak birer fakîh olarak addedilmiştir. Hanbelî mezhebinin fikhî bir mezhep olarak kabul edilmesi de bu açıdan değerlendirilmelidir.

Sonuç

İslam düşünce tarihinde önemli bir yere sahip olan ve önemli ölçüde etkili olan Hanbelîlik, Abbasilerin Mihne politikaları sonucunda ortaya çıkmış bir mezheptir. Mihne politikalarından kısa bir sürede vazgeçilmesi, siyasî erkin, dini anlamda herhangi bir şeyi halka zorla kabul ettirmeye çalışması durumunda aciz kalacağını, bu tavrın da başarısızlıkla sonuçlanacağını ortaya koymuştur. Hatta bu politika tersine işlemiş; Mihne, Ehl-i Hadis'in yükselişini hızlandırmış, onları daha inandırıcı kılmıştır. Bir hadisçi olan Ahmed b. Hanbel, Mihne'de Mutezile'nin görüşlerini destekleyen Abbasi yönetimine karşı takındığı siyasî-itikadî tavır ve kararlı tutumu sonucunda politize olmuş, popülerite kazanmış, halk kitleleri onun arkasından

⁶² Melchert, *The Formation of The Sunni Schools of Law*, s. 31; Çavuşoğlu, Cristopher Melchert ve Mezheb", s. 298-302; Makdisi, *İslâm'ın Klasik Çağında Din Hukuk Eğitimi*, s. 14, 373-374; Hallaq, *The Origins and Evolution of Islamic Law*, s. 127.

⁶³ Abdülmecîd Mahmûd Abdülmecîd, *el-İtticahâtü'l-Fikhiyye 'İnde Ashâbi'l-Hadis fi'l-Karni's-Sâlis el-Hicrî*, s. 127-131.

⁶⁴ Melchert, "Traditionist-Jurisprudents and the Framing of Islamic Law", s. 389.

⁶⁵ Cristopher Melchert, "Ibn Mujâhid and the Establishment of Seven Qur'anic Readings", *Studia Islamica*, 91, 2000, s. 6.

⁶⁶ Çavuşoğlu, Cristopher Melchert ve Mezheb", s. 298-299.

yürümeye başlamış, görüşleri muteber addedilmiştir. Bu açıdan bakıldığında, Mihne'ye karşı bir tutumun sonucunda oluşan bu yapıyı otaya çıkışı itibariyle siyasî-itikadî bir mezhep olarak tanımlamak mümkündür.

Hanbelîliğin tarihsel gelişim süreci incelendiğinde mezhebin çoğunlukla siyasî muhalefet rolü oynadığı görülecektir. Ahmed b. Hanbel'in vefatından sonraki süreçte gerek talebelerinin yaptığı çalışmalarda gerekse mezhep mensuplarının sosyal hayattaki faaliyetlerinde itikadî konuların ön planda olduğu görülmektedir.

Hanbelîlik, IV/X. yüzyılda Ebû Bekir el-Hallâl'in Ahmed b. Hanbel'e ait rivâyetleri derleme faaliyetleri sonucunda mezhep hüviyeti kazanmış, Hırakî'nin fıkha dair ilk el kitabı niteliğindeki *el-Muhtasar*'ı kaleme almasıyla mezhebin fikhî boyutu belirginleşmeye başlamıştır. Mezhep mensuplarının bundan sonraki çalışmalarına bakıldığında fikhun yanı sıra itikada ait eserlerin de sürekli varlığını koruduğu görülmektedir. Aynı zamanda sosyal hayatta ve mezhep mensuplarının faaliyetlerinde de fıkhıtan çok itikadın ön planda olduğu tarihi süreçte kolaylıkla gözlenebilen bir husustur.

Hanbelîlerin, IV/X. yüzyılda Berbehârî öncülüğünde *emr-i bi'l-maruf ve nehyi 'ani'l-münkeri* sağlama amacıyla gerçekleştirdikleri eylemleri, Şii-Büveyhi yönetimine ve yerel Şii halka karşı bir muhalefet bloğu oluşturmaları, bu dönemdeki Hanbelî-Şii çatışmaları bu yapının itikadî-siyasî boyutları baskın olan bir mezhep olduğunun göstergelerindedir. Yine Büveyhiler döneminde Hanbelîler ile Abbasi Hilafeti'nin iş birliği sonucunda yayınlanan Kadiri İtikad bildirgeleri de mezhebin siyasî itikadî bir yapılanma olduğunu ortaya koymaktadır.

Sonuç olarak diyebiliriz ki, Hanbelîlik ortaya çıkışı itibariyle siyasî-itikadî bir mezhep olmakla birlikte sonraki süreçte fikhî bir boyut kazanmıştır. Buradan hareketle Hanbelîliği itikadî-fikhî bir mezhep olarak tanımlamak doğru olacaktır. Mezhep bu ikili yapısını günümüze kadar devam ettirmiş, bu yapısıyla çağdaş Selefi akımların temelini, oluşturmuştur. Hanbelîliğin bu yapısının bilinmesi Çağdaş Selefi akımların anlaşılması bakımından da önemlidir.

Kaynakça

- Abdülmeçîd Mahmûd Abdülmeçîd, *el-İtticahâtü'l-Fikhîyye 'İnde Ashâbi'l-Hadîs fi'l-Karni's-Sâlis el-Hicrî*, Mektebetü'l-Hâncî, Kahire 1399/1979.
- Akyüz-Çapcıoğlu, Niyazi-İhsan (Ed.), *Ana Başlıklarıyla Din Sosyolojisi*, Gündüz Eğitim ve Yayıncılık, Ankara, t.y.
- AlSarhan, Saud Saleh, *Early Muslim Traditionalism: A Critical Study of the Works and Political Theology of Ahmad Ibn Hanbal*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), University of Exeter, United Kingdom 2011.
- Câbirî, Muhammed Abid, *el-Musakkafûn fi'l-Hadareti'l-Arabiyye Mihnetu İbn Hanbel ve Nükbetu İbn Rüşd*, Merkezu Dirâsâti'l-Vahdeti'l-Arabiyye, Beyrut 2000.
- Cook, Michael, *Commanding Right and Forbidding Wrong in İslamic Thought*, Cambridge University Press, Cambridge 2000.
- Cooperson, Michael, *Classical Arabic Biography The Heirs of the Prophets in The Age of al-Ma'mûn*, Cambridge University Press, Cambridge 2000.

- Crone, Patricia, *Ortaçağ İslam Dünyasında Siyasî Düşünce*, çev. Hakan Köni, Kapı yayınları, İstanbul 2007.
- Crone, Patricia, *Slaves on Horses: The Evolution of The Islamic Polity*, Cambridge University Press, Cambridge 1980.
- Çavuşoğlu, Ali Hakan, "Cristopher Melchert ve Mezheb: Gelenekçi Bir Oryantalistin İslâm Hukuk Tarihi ve Ehl-i Sünnet Yorumu", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 4, 2004.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as es-Sicistânî, *Mesâilu'l-İmâm Ahmed Rivâyetu Ebî Dâvûd Süleymân b. el-Eş'as es-Sicistânî*, thk. Ebû Mu'âz Târık b. 'Avdullah b. Muhammed, Mektebetu İbn Teymiyye, Mısır 1420/1999.
- Ebû Nu'aym el-İsfahânî, Ahmed b. Abdullah, *Hilyetü'l-Evliyâ' ve Tabakâtu'l-Asfiyâ'*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1409/1988.
- Ebû Ya'lâ İbnü'l-Ferrâ, Muhammed b. el-Hüseyn b. Muhammed b. Halef, *el-Udde fi Usuli'l-Fıkh*, Thk., Ahmed b. Ali b. Seyr el-Mübârekî, y.y., Riyad 1410/1990.
- Ebû Zeyd, Bekr b. Abdillâh, *el-Medhalü'l-Mufassal ilâ Fikhî'l-İmâm Ahmed b. Hanbel ve Tahrîcâtü'l-Ashâb*, Dârü'l-Âsime, Riyad 1417/1997.
- Freyer, Hans, *Din Sosyolojisi*, çev. Turgut Kalpsüz, Yayına Hazırlayan: M. Rahmi Ayas, Doğu Batı Yayınları, Ankara 2013.
- Gürkan, Menderes, "Hanbelî Fıkıh Usulünün Doğuşu ve Gelişimi-I", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9, 2000.
- Hallaq, Wael B., *The Origins and Evolution of Islamic Law*, Cambridge University Press, Cambridge 2005.
- Haque, Ziaul, "Ahmad Ibn Hanbal: The Saint-Scholar of Baghdad", *Hamdard Islamicus*, 8 (3), 1985.
- Hodgson, Marshall G. S., *İslâm'ın Serüveni Bir Dünya Tarihinde Bilinç ve Tarih*, Haz.: Metin Karabaşoğlu, İz Yayıncılık, İstanbul 1995.
- Hurvitz, Nimrod, "Biographies and Mild Asceticism: A Study of Islamic Moral Imagination", *Studia Islamica*, 85, 1997.
- Hurvitz, Nimrod, "Schools of Law and Historical Context: Re-Examining the Formation of the Hanbalî Madhhab", *Islamic Law and Society*, 7 (1), 2000.
- Hurvitz, Nimrod, *The Formation of Hanbalism: Piety into Power*, Routledge Curzon, London 2002.
- İbn Abdilberr, Ebû Ömer Yusuf en-Nemerî, *el-İntikâ' fi Fedâili's-Selâseti'l-Eimmeti'l-Fukahâ*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, ts.
- İbn Ebî Hâtim er-Râzî, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdris, *Âdâbu's-Şafi'î ve Menâkibihi*, thk. Abdulğani Abdulhalik, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1424/2003.
- İbn Ebî Ya'lâ, Ebu'l-Hüseyn Muhammed b. Ebî Ya'lâ el-Ferrâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, thk. Abdurrahman b. Süleymân el-Useymin, Mektebetü'l-Ubeykân, Riyad, 1425/2005.
- İbn Kudâme, Ebû Muhammed Muvaffakuddin Abdullah b. Ahmed el-Makdisî, *Ravdatü'n-Nâzır ve Cennetü'l-Münâzır fi Usûli'l-Fıkh alâ Mezhebi'l-İmâm Ahmed b.*

Hanbel, thk., Abdulaziz Abdurrahman es-Sa'îd, Cami'atu'l-İmâm Muhammed b. Suud, Riyad 1399.

- İbn Receb, Zeynüddîn Abdurrahman b. Ahmed, *ez-Zeyl 'alâ Tabakâti'l-Hanâbile*, thk. Abdurrahman b. Süleyman b. el-Useymin, Mektebetü'l-Ubeykân, Riyad 1425/2005.
- İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed, *Menâkibu'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, thk. Abdullah b. Abdilmuhsin et-Türkî, Dâru Hicr, Cîze, 1409.
- İğde, Muhyettin, "Ahmed b. Hanbel'in Fakîhliğiyle İlgili Tartışmalar", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 42, Yıl: 2014.
- İğde, Muhyettin, "Mihne Sürecinde Ahmed b. Hanbel ve Taraftarları", M. Mahfuz Söylemez (Ed.), *Mihne Süreci ve İslami İlimlere Etkisi*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2012.
- İshâk b. İbrahim b. Hânî' en-Nisâbûrî, *Mesâilu'l-İmâm Ahmed b. Hanbel Rivâyetu İshâk b. İbrahim b. Hânî' en-Nisâbûrî*, thk. Züheyr eş-Şâvîş, el-Mektebü'l-İslâmî, Beyrut 1400.
- İşcan, Mehmet Zeki, "Ehl-i Sünet'te Dinî Bir Otorite Olarak 'Selef' Fikrinin Ortaya Çıkışı", *EKEV Akademi Dergisi*, 9 (25), Güz 2005.
- İşcan, Mehmet Zeki, *Selefilik İslami Köktencilik Tarihi Temelleri*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2006.
- Kutlu, Sönmez, *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler Hadis Taraftarlarının İman Anlayışı Bağlamında Bir Araştırma*, Kitabiyât, Ankara 2002.
- Laoust, Henry, "Ahmad b. Hanbal", *EP*, I, 276.
- Laoust, Henry, "Le Hanbalisme Sous le Califat de Bagdad (241/855-656/1258)", *Revue des Etudes Islamiques*, 27, 1959.
- Lapidus, Ira M., "State and Religion in Islamic Societies", *The Past&Present*, 151, 1996.
- Lapidus, Ira M., *A History of Islamic Societies*, Cambridge University Press, United Kingdom 2002.
- Macdonald, Duncan B., *Development of Muslim Theology, Jurisprudence and Constitutional Theory*, Darf Publishers Limited, London 1985.
- Makdisi, George, "Hanbalite Islam", *Studies on Islam*, Merlin L. Swartz, Ed., çev. Oxford University Press, Newyork 1981.
- Makdisi, George, *İslâm'ın Klasik Çağında Din Hukuk Eğitim*, çev. Hasan Tuncay Başoğlu, Klasik, İstanbul 2007.
- Makdisi, George, *Orta Çağ'da Yüksek Öğretim İslam Dünyası ve Hristiyan Batı*, çev. A. Hakan Çavuşoğlu, H. Tuncay Başoğlu, Gelenek Yayınları, İstanbul 2004.
- Melchert, Christopher, "Ibn Mujâhid and the Establishment of Seven Qur'anic Readings", *Studia Islamica*, 91, 2000, 5-22.
- Melchert, Christopher, "The Hanabila and The Early Sufis", *Arabica*, 48 (3), 2001.
- Melchert, Christopher, "Traditionist-Jurisprudents and the Framing of Islamic Law", *Islamic Law and Society*, 8 (3), 2001.
- Melchert, Christopher, *The Formation of The Sunni Schools of Law 9th-10th Centuries C.E.*, Brill, Leiden&New York&Köln 1997.

- Mughni, Syafiq A., *Hanbalî Movements in Baghdâd from Abû Muhammad al-Barbahârî (d. 329/941) to Abû Ja'far al-Hashimî (d. 470/1077)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), University of California, Los Angeles 1990.
- Özafşar, Mehmet Emin, *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihi Arka Planı Mihne Olayı ve Haşeviyeye Olgusu*, Ankara Okulu, Ankara 1999.
- Sa'dî Ebû Ceyb, *Ahmed b. Hanbel: es-Sîre ve'l-Mezheb*, Dâru İbn Kesîr, Dimaşk 1998/1418.
- Sâlih b. Ahmed b. Hanbel, Ebu'l-Fadl, *Mesâilu'l-İmâm Ahmed b. Hanbel Rivâyetu İbnihi Ebi'l-Fadl Sâlih*, nşr. Târik 'Avdullâh b. Muhammed, Dâru'l-Vatan li'n-Neşr, Riyad 1420/1999.
- Sâlih b. Ahmed b. Hanbel, Ebu'l-Fadl, *Sîretü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, thk. tlk. Fûâd b. Abdulmün'im Ahmed, Dâru's-Selef, Riyâd 1415/1995.
- Schact, Joseph, "The Schools of Law and Later Developments of Jurisprudence", Majid Khadduri, Herbert J. Liebesny, Ed., *Law in the Middle East*, The Middle East Institute, Wasinghton D.C. 1995.
- Schact, Joseph, *İslâm Hukukuna Giriş*, çev. Mehmet Dağ, Abdulkadir Şener, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1986.
- Spectorsky, Susan A., "Ahmad Ibn Hanbal's Fiqh", *Journal of the American Oriental Society*, 102 (3), 1982.
- Türki, Abdullah b. Abdulmuhsin, "el-Mezhebu'l-Hanbelî Menhecuhu'l-Fikhî ve Eşheru Ricâlihi", *ed-Dirâsâtu'l-İslamiyye*, 23 (2), 1408/1988.
- Viktor, Knut, *Between God and The Sultan: A History of Islamic Law*, Hurst&Company, London 2005.
- Watt, W. Montgomery, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev. Ethem Ruhi Fıçlalı, Sarkaç Yayınları, Ankara 2010.
- Weber, Max, *Sosyoloji Yazıları*, çev. Taha Parla, İletişim Yayınları, İstanbul 1996.
- Zaman, Muhammad Qasim, "The Caliphs, The 'Ulamâ', and the Law: Defining The Role and Function of The Early 'Abbâsid Period", *Islamic Law and Society*, 4 (1), 1997.
- Zubayda, Sami, *İslâm Dünyasında Hukuk ve İktidar*, çev. Burcu Koçoğlu Birinci, Hasan Hacak, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2008.

Hanbalism Between Law and Theology: A Research on Theological Background of Salafism *

Muhyettin İÇDE**

Abstract

In this article, aim is to understand Hanbalism, formed around ideas of Ahmad b. Hanbal. From its emergence to nowadays, Hanbalism sect have been mentioned around some debates. Although it has been accepted as one of the four of Sunni schools of law (*fiqh*), is Hanbalism a real Sunni school of law (*fiqh*)? Is it a theological (*itiquâd*) sect? If it is a theological (*itiquâd*) sect, why it has been accepted as one of the four of Sunni schools of law (*fiqh*)? Or is this sect transformed through history to a law (*fiqh*) sect by losing its theological (*itiquâd*) traits? This study put emphasis on such topics.

Keywords: Ahmad b. Hanbal, Hanbalism, Mihna, Fiqh, Itiqad

Fıkıh ve İtikad Arasında Hanbelîlik: Selefilik Teolojik Arka Planı Üzerine Bir İnceleme

Özet

Bu makale Ahmed b. Hanbel'in görüşleri etrafında oluşan Hanbelîliğin nasıl bir mezhep olduğunu ortaya koymayı amaçlamaktadır. Ortaya çıkış sürecinden günümüze kadar Hanbelî mezhebi ile ilgili çeşitli tartışmalar gündeme gelmiştir. Dört Sünnî fıkıh mezhebinden biri olarak kabul edilen Hanbelîlik gerçekte fikhî bir mezhep midir? İtikadî bir mezhep midir? Şâyet itikadî bir mezhep ise Hanbelîliğin dört Sünnî fıkıh mezhebi arasında yer almasının sebebi nedir? Ya da mezhep, sonraki süreçte geçirdiği bazı evrilmelerin sonucunda itikadî yönünü kaybederek bir fıkıh mezhebine mi dönüşmüştür? Elinizdeki çalışmada bu ve benzeri konular üzerinde durulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Ahmed b. Hanbel, Hanbelîlik, Mihne, Fıkıh, İtikad

* This paper is the English translation of the study titled "Fıkıh ve İtikad Arasında Hanbelîlik: Selefilik Teolojik Arka Planı Üzerine Bir İnceleme" published in the 1-2th issue of *İlahiyat Akademi*. (Muhyettin İÇDE, "Fıkıh ve İtikad Arasında Hanbelîlik: Selefilik Teolojik Arka Planı Üzerine Bir İnceleme", *İlahiyat Akademi*, sayı: 1-2, Aralık 2015, s. 91-106.) The paper in Turkish should be referred to for citations.

** Assoc. Prof. Dr., Faculty of Divinity, Gaziantep University, e-mail: igdemuh13@hotmail.com

Introduction

Hanbalism is a sect that has been formed around the ideology of Ahmad ibn Hanbal, who is regarded as its founding imam, and is often referred to him. Although Hanbalism is a sect that completed its institutionalization process after the death of Ahmad ibn Hanbal, its roots date back to Ahl al-Hadith of the period even before the founding imam. Also, Hanbalism forms the foundation of the Modern Salafi Movements. In this regard, both the movement as a sect and the Islamic thought should be understood to expose the historical development of Ahl al-Hadith and understand the Modern Salafi movements.

Hanbalism is a religious-political movement based on the ground of Ahl al-Sunnah ideology and has become the representative of Ahl al-Hadith within time. Having emerged as a reaction to Ahl al-Ra'y, which focuses on the new schools of thought and personal opinions, Ahl al-Hadith/Ashab al-Hadith often passed judgments based on hadith-centered narratives without resorting to ta'wil and tafsir (interpretation) and accepted the religious principles as they are without any commentary.¹ According to Ahl al-Hadith, religion can be known through "evidence." Therefore, the information brought by narratives is accepted without discussion, ta'wil and tafsir.² Representatives of Ahl al-Hadith are seen even in the first periods of the religion. Al-Shafi'i (d. 204/820) is a prominent representative of this ideology. According to the general opinion, Al-Shafi'i is a member of Ahl al-Hadith and he holds their principles in high esteem.³ Ahmad ibn Hanbal (d. 241/855), says that Al-Shafi'i has the deepest understanding of the Book of Allah and sunnah of the Prophet and Ashab al-Hadith could get free from the molestation of Abu Hanifah only with the help of Al-Shafi'i.⁴

Abbasids and particularly the Caliph Al-Ma'mun (198-218/813-833) practiced the Mihna policies. These policies were furthered by his successors and caused reactions among Ashab al-Hadith. As a result, the developments allowed Ahmad ibn Hanbal to rise to prominence among the other scholars. Ahmad ibn Hanbal gained significant reputation due to his stand point against Mihna policies and became accepted as the representative of Ahl al-Hadith.⁵ In the later periods, Ahl al-

¹ Mehmet Zeki İşcan, *Selefilik İslami Köktencilüğün Tarihi Temelleri*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2006, p. 20, 22.

² İşcan, *Selefilik*, p. 20.

³ Abu Nu'aym Ahmad ibn. Abdullah al-Isfahani, *Hilyetü'l-Evliyâ' ve Tabakâtu'l-Asfiyâ'*, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beirut 1409/1988, IX, 112.

⁴ Abi Muhammad 'Abdul Rahman Ibn Abi Hatim Al-Razi, *Âdâbu's-Şa'fi'i ve Menâkibihi*, inv.: Abd al-Ghani Abd al-Khaliq, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beirut 1424/2003, p. 42.

⁵ George Makdisi, *Orta Çağ'da Yüksek Öğretim İslam Dünyası ve Hristiyan Batı*, trans. A. Hakan Çavuşoğlu, H. Tuncay Başoğlu, Gelenek Yayınları, İstanbul 2004, p. 44-45, 276-277; Muhammad Qasim Zaman, "The Caliphs, The 'Ulamâ', and the Law: Defining The Role and Function of The Early 'Abbâsîd Period", *Islamic Law and Society*, 4 (1), 1997, p. 30-31; Michael Cooperson, *Classical Arabic Biography The Heirs of the Prophets in The Age of al-Ma'mûn*, Cambridge University Press, Cambridge, 2000, p. 111; Duncan B. Macdonald, *Development of Muslim Theology, Jurisprudence and*

Hadith identified with him and he was even considered as the first imam of Ashab al-Hadith.⁶

Together with the reputation gained through his attitude toward the Mihna, Ahmad Hanbal became a model for Ahl al-Hadith. He was even compared with and considered equivalent to the companions of the Prophet and their successors due to his resistance against the Mihna.⁷ Within the following periods, people were judged based on their attitude toward the Mihna and opinions about Ahmad ibn Hanbal.⁸

The Mihna incident caused “fractionism” within Ahl al-Hadith. This trend of “fractionism” became the determinant among members of Ahl al-Hadith in terms of attitudes toward the Abbasid rule and their policies. Those keeping silent against the rulers’ “Qur’an is a creation” claim or some others who generally argued that Qur’an was not a creation but unintentionally used the word “creation” in definition of the wording and the Arabic words in Qur’an were excluded by Ahmad ibn Hanbal and his followers regardless of their attachment to Ahl al-Hadith. Ali ibn al-Madini (d. 234/848-9), Yahya ibn Ma’in (d. 233/847), Al-Husayn ibn Ali al-Qarabisi (d. 245/859) and the well-known hadith scholar Muhammad ibn Ismail al-Bukhari (d. 256-869) are only some of the scholars who were exposed to the pressures of Ahmad ibn Hanbal and his followers, and were excluded from the community due to their attitudes toward the Mihna or opinions about *Khalq al-Qur’an*.⁹

Initiated by al-Ma’mun, the Mihna policies were ended by the following Caliph, al-Mutawakkil (232-247/847-861), but its effects became persistent for a long time. Although he was an important scholar within the period before the Mihna, Ahmad bin Hanbal was not the first one coming to mind in hadith studies. He gained his highest reputation thanks to his resistance against the policies imposed

Constitutional Theory, Darf Publishers Limited, London, 1985, p. 158; Ziaul Haque, “Ahmad Ibn Hanbal: The Saint-Scholar of Baghdad”, *Hamdard Islamicus*, 8 (3), 1985, p. 67; Abdullah bin Abdul Mohsen Al-Turki, “el-Mezhebu’l-Hanbeli Menhecuhu’l-Fikhî ve Eşheru Ricâlihi”, *ed-Dirâsâtu’l-İslamiyye*, 23 (2), 1408/1988, p. 6; Sami Zubayda, *İslâm Dünyasında Hukuk ve İktidar*, trans. Burcu Koçoğlu Birinci, Hasan Hacak, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2008, p. 130; Abd al-Majid, ‘Abd al-Majid Maḥmud, *el-İtticahâtü’l-Fıkhiyye ‘İnde Ashâbi’l-Hadîs fi’l-Karni’s-Sâlis el-Hicrî*, Mektebetü’l-Hâncî, Cairo 1399/1979, p. 127-128.

⁶ Abu al-Husayn ibn Muhammad ibn Abi Ya’la al-Farra, *Tabakâtu’l-Hanâbile*, inv. Abd al-Rahman ibn Sulayman al-Useymin, Mektebetü’l-Ubeykân, Riyad 1425/2005, III, 391; İşcan, *Selefilik*, p. 23-24.

⁷ See: Muhyettin İğde, “Mihne Sürecinde Ahmed b. Hanbel ve Taraftarları”, M. Mahfuz Söylemez (Ed.), *Mihne Süreci ve İslami İlimlere Etkisi*, (p. 153-173), Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2012, p. 163-165.

⁸ W. Montgomery Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, trans. Ethem Ruhi Fiğlalı, Sarkaç Yayınları, Ankara 2010, p. 405; Patricia Crone, *Ortaçağ İslam Dünyasında Siyasi Düşünce*, trans.: Hakan Köni, Kapı yayınları, İstanbul, 2007, p. 199-200; Mehmet Emin Özafşar, *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihi Arka Planı Mihne Olayı ve Haşevîyye Olgusu*, Ankara Okulu, Ankara 1999, p. 66-67.

⁹ İğde, “Mihne Sürecinde Ahmed b. Hanbel ve Taraftarları”, p. 165-170.

by the caliph and this reputation encouraged a significant number of students to gather around him.

Based on the idea that the Qur'an was a created text, the Mihna practices have been considered as politically motivated practices by a lot of researchers.¹⁰The theoretical discussions about *Khalq al-Qur'an* are seen as a camouflage for the situation. The Mihna persecution has become a turning point for both the political and the intellectual history and redirected the Islamic thought. Above all, the victory of Ahl al-Hadith at the end of the Mihna period laid a foundation for them to be the major repressive power and for Mu'tazila, their opponents, to disappear gradually. On the other hand, the Mihna period gave birth to Ahmad ibn Hanbal as a hero,¹¹ caused fractions among Ahl al-Hadith¹² and the emergence of Hanbalism as a religious denomination.¹³

Various arguments have been put forward within the historical process regarding Hanbalism, having emerged as a result of the Mihna incidents that were predominantly socio-political, and Ahmad ibn Hanbal, who is regarded as its founding imam. Is Ahmad ibn Hanbal a scholar of fiqh or a scholar of hadith?¹⁴ Is Hanbalism a sect of fiqh? Is it a theological sect? The following part of this study aims to discuss the arguments about this issue.

The Theological Background Behind the Formation of Hanbalism

Modern studies on Hanbalism put forward different opinions regarding the determinant factors of the sect's formation process. These opinions can be divided into four main categories, namely, law (*fiqh*), social background and political structure, social activism and moral structure, and kalam discussions.¹⁵

According to some scholars of legal history, such as Schacht and Spector, Hanbalism was formed by "firm hadith followers" that did not accept any human

¹⁰ Marshall G. S. Hodgson, *İslâm'ın Serüveni Bir Dünya Tarihinde Bilinç ve Tarih*, Ed.: Metin Karabaşoğlu, İz Yayıncılık, İstanbul 1995, I, 458-459; Cooperson, *Classical Arabic Biography*, p. 115.

¹¹ Makdisi, *Orta Çağ'da Yüksek Öğretim*, p. 44-45, 276-277; Zaman, "The Caliphs, The 'Ulamâ', and the Law", p. 30-31; Cooperson, *Classical Arabic Biography*, p. 111; Macdonald, *Development of Muslim Theology, Jurisprudence and Constitutional Theory*, p. 158; Haque, "Ahmad Ibn Hanbal: The Saint-Scholar of Baghdad", p. 67; Al-Turki, "el-Mezhebu'l-Hanbelî Menhecuhu'l-Fikhî ve Eşheru Ricâlihi", p. 6; Zubayda, *İslâm Dünyasında Hukuk ve İktidar*, p. 130.

¹² Sönmez Kutlu, *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler Hadis Taraftarlarının İman Anlayışı Bağlamında Bir Araştırma*, Kitabiyât, Ankara 2002, p. 56.

¹³ Cooperson, *Classical Arabic Biography*, p. 149.

¹⁴ For more information about this issue, see. Muhyettin İğde, "Ahmed b. Hanbel'in Fakihliğiyle İlgili Tartışmalar", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2014, p.42, p. 193-208.

¹⁵ Nimrod Hurvitz, "Schools of Law and Historical Context: Re-Examining the Formation of the Hanbalî Madhhab", *Islamic Law and Society*, 2000, VII/1, 46-47.

inference based on the grudge held against the Shafii legal system.¹⁶ According to this argument, despite being based on the grounds of hadith and sunnah, the legal system of Shafii scholars did not satisfy these “firm hadith followers.” It was because of the fact that they tried to refer all possible doctrines to the Prophet and never did accept human inference in this regard. According to Schacht, a section of Ahl al-Hadith having the aforementioned opinion gathered around Ahmad ibn Hanbal and founded Hanbalism as a sect after his death.¹⁷ Ahmad ibn might have considered the inference method of al-Shafi’i as a deviation. For this reason, a partial “separation” is seen possible within the Shafii community. Ibn ‘Abd al-Barr’s suggestion that Ahmad ibn Hanbal was a follower of al-Shafi’i¹⁸ confirms this hypothesis. In this regard, Schacht’s argument can be accurate. However, Ahmad ibn Hanbal and the majority of his first students took the Shafi’i ideology as a reference and adopted and practiced its leading legal principle, qiyas (analogy).¹⁹ However, this was not because they followed the way of al-Shafi’i, but only needed his principles. Accordingly, in the researchers’ opinion, it would not be true to say that all students of Ahmad ibn Hanbal gathered around him due to theological concerns.

Hallaq suggests that Hanbalism did not emerge as a theological sect, instead, it was essentially a kalam community. According to Hallaq, fiqh studies were initiated by the generation after Ahmad ibn Hanbal, but that generation could not produce any legal product that could be considered as a doctrine.²⁰

Another suggestion put forward regarding the formation of Hanbalism is that Hanbalism emerged as a result of the separation of responsibilities between ulama and umara. According to this suggestion, the Mihna period ended with the victory of Ahmad ibn Hanbal and then the responsibilities of ulama and umara were separated by giving the authority to speak and decide in religious issues from the latter to the former.²¹ This suggestion is uttered by some orientalist and especially

¹⁶ Joseph Schacht, *İslâm Hukukuna Giriş*, trans. Mehmet Dağ, Abdulkadir Şener, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1986, p. 72-73; Susan A. Spector, “Ahmad Ibn Hanbal’s Fiqh”, *Journal of the American Oriental Society*, 102 (3), 1982, p. 462-463.

¹⁷ Schacht, *İslâm Hukukuna Giriş*, p. 72-73; a.mlf., “The Schools of Law and Later Developments of Jurisprudence”, Majid Khadduri, Herbert J. Liebesny (Ed.), *Law in the Middle East*, (p. 57-85), The Middle East Institute, Washington D.C. 1995, p. 66-67.

¹⁸ İbn Abdilberr, *el-İntikâ’*, p. 107.

¹⁹ Ahmad ibn For opinions suggesting that Hanbal used qiyas, see: Muḥammad ibn al-Ḥusayn ibn Muḥammad ibn Khalaf ibn Aḥmad ibn al-Farra, *el-Udde fi Usûli’l-Fıkh*, inv., Ahmed ibn Ali ibn Ali Sayr al-Mubarakı, y.y., Riyad, 1410/1990, IV, 1280; Abu Muhammad Muwaffaq al-Din ‘Abd Allah ibn Ahmad ibn Qudamah al-Maqdisee, *Ravdatü’n-Nâzir ve Cennetü’l-Münâzir fi Usûli’l-Fıkh alâ Mezhebi’l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, inv.: Abd al-Aziz Abd al-Rahman as-Said, Cami’atu’l-İmam Muhammed b. Suud, Riyad 1399, p. 279 Henry Laoust, “Ahmad b. Hanbal”, *EP*, I, 276.

²⁰ Wael B. Hallaq, *The Origins and Evolution of Islamic Law*, Cambridge University Press, Cambridge 2005, p. 159-160.

²¹ Ira M. Lapidus, “State and Religion in Islamic Societies”, *The Past&Present*, 151, 1996, p. 11-12; a.mlf., *A History of Islamic Societies*, Cambridge University Press, United Kingdom 2002, p. 136-137; Crone,

by Lapidus postulating that the caliph and ulama were in a dramatical state of conflict about the religious authority. The Ulama adopted an explicit attitude and argued that the voice about religious affairs belonged to them and this authority was equally binding for the caliph and his companions. The caliph lost this competition after the Mihna period ended with the victory of Ahl al-Hadith, and the caliph was disempowered in terms of the voice and the authority to make decisions about religious affairs. The ulama's victory in the Mihna period and relations with the state prepared the necessary conditions for emergence of Hanbalism.²²

It is obvious that the Mihna period affected the formation process of Hanbalism. However, a weakness of this opinion is its suggestion that it was a separation between religious and state affairs. The opinion that there was a strict separation between authorities of ulama and umara within the Mihna period and after that the caliph was only engaged in state affairs, while religious issues were completely handled by ulama does not corresponded with the historical facts.²³ The ulama's intention was not a strict separation from the sultan, but to be theologically legitimized by being consulted by the sultan about political and social activities. Accordingly, it was not suggesting a sultan independent from the ulama, but a caliph dependent on them. On the other hand, the right point of Lapidus' opinion is that the caliph could never achieve his actual power within the following process. Accordingly, Crone suggests that the status of the caliph was not clear within the post-Mihna period and this uncertainty caused much harm to establishment of a centralized administration.²⁴

The suggestion that the close interest given by the post-Mihna period of Abbasid caliphs to Ahmad ibn Hanbal and his students was a determinant factor in the formation of Hanbalism as a sect, cannot explain the situation alone. It is a fact that Ahmad ibn Hanbal avoided political engagement and stood away from government officials and recommended the same to his family and students. Considering this political apathy of Ahmad ibn Hanbal and his followers and the fact that they criticized those in closer relationship with politicians, it is hard to say

Ortaçağ İslam Dünyasında Siyasi Düşünce, p. 199-200; Hodgson, *İslâm'ın Serüveni*, I, 451-452; Zubayda, *İslâm Dünyasında Hukuk ve İktidar*, p. 125-126.

²² Lapidus, "State and Religion in Islamic Societies", s. 11-12; Zubayda, *İslâm Dünyasında Hukuk ve İktidar*, p. 125-126; Zaman, "The Caliphs, The 'Ulamâ', and the Law", p. 2; Hurvitz, "Schools of Law and Historical Context: Re-Examining the Formation of the Hanbalî Madhhab", p. 48.

²³ Zaman, "The Caliphs, The 'Ulamâ', and the Law", p. 32-33, 36; Crone, *Ortaçağ İslam Dünyasında Siyasi Düşünce*, p. 199-200.

²⁴ Patricia Crone, *Slaves on Horses: The Evolution of The Islamic Polity*, Cambridge University Press, Cambridge 1980, p. 62.

that politics had deep impacts in the formation of this denomination.²⁵ Accordingly, as a Hanbali scholar, Ibn Aqil explains the limited propagation of Hanbalism with the non-appearance of its students in governmental positions saying, "The most harm caused to this sect was by its own students. Employment in government could contribute to their education and scholarly activities. As for Ahmad's companions; only a few of them did not engage in scholarly activities, worshipping or ascetism. In the circumstances, they even stopped being engaged in scholarly activities."²⁶ However, there might be some other motives behind non-involvement of Ahmad ibn Hanbal and his companions in official duties. This attitude was probably because of a being new organization that had just removed the Mihna practices and the resultant cautious approach.

The third element considered important in the formation of Hanbalism is its moral appearance and social activism. Based on the modest daily life, piety, and other characteristics of his, Ahmad ibn Hanbal was presented as an ascetic, and Hanbalism was introduced as an institution formed around his moral rules. Particularly the biographic content about him shows that Ahmad ibn Hanbal did not accept any gift from the caliph, preferred a modest life, ate simple food, wore used clothes and thus he can be considered as an ascetic and sufi.²⁷ Besides these characteristics of Ahmad ibn Hanbal, Laoust mentions his sympathy toward Al-Fudayl ibn 'Iyad (d. 187/803) and many other sufi scholars and his meetings with them and suggests that, contrary to general belief, he was not against Sufism, but a follower of the sufi philosophy.²⁸ Hurvitz states that this attitude of Ahmad ibn Hanbal was also furthered by the following Hanbali scholars. For him, "mild ascetism" was a distinctive moral attribute of Hanbali Muslims and there are a lot of clues indicating this.²⁹ In the researchers' opinion, these attributes are not sufficient to define someone as a sufi. Moreover, as mentioned by Melchert, Ahmad

²⁵ Abu al-Fadl Salih ibn Ahmad ibn Hanbal, *Sīretü'l-Îmâm Ahmed b. Hanbel*, inv. taliq: Fu'ad 'Abd al-Mun'im Ahmad, Dârü's-Selef, Riyâd 1415/1995, p. 42, 92-102; Abu Al-Faraj Abd Al-Rahman ibn Ali ibn Muhammad ibn Al-Jawzi, *Menâkibu'l-Îmâm Ahmed b. Hanbel*, inv. Abdullah ibn Abdul Mohsen Al-Turki, Dâru Hicr, Cîze, 1409, p. 360-363; Hurvitz, "Schools of Law and Historical Context: Re-Examining the Formation of the Hanbalî Madhhab", p. 48-49; Michael Cook, *Commanding Right and Forbidding Wrong in Islamic Thought*, Cambridge University Press, Cambridge, 2000, p. 123-124; Bakr ibn `Abdullah Abu Zayd, *el-Medhalü'l-Mufasssal ilâ Fikhi'l-Îmâm Ahmed b. Hanbel ve Tahrîcâtü'l-Ashâb*, Dârü'l-Âsime, Riyad, 1417/1997, I, 499-509; Saud Saleh AlSarhan, *Early Muslim Traditionalism: A Critical Study of the Works and Political Theology of Ahmad Ibn Hanbal*, (Unpublished Thesis Dissertation), University of Exeter, United Kingdom 2011, p. 201-207.

²⁶ Ibn Rajab, *ez-Zeyl 'alâ Tabakâti'l-Hanâbile*, I, 348.

²⁷ H. Laoust, "Hanâbila", *EI2*, III, 158; Hurvitz, "Schools of Law and Historical Context: Re-Examining the Formation of the Hanbalî Madhhab", p. 50-54; a.mlf., "Biographies and Mild Asceticism: A Study of Islamic Moral Imagination", *Studia Islamica*, 85, 1997, p. 41-65; Haque, "Ahmad Ibn Hanbal: The Saint-Scholar of Baghdad", p.70-72; Cooperson, *Classical Arabic Biography*, p. 112-115, 146-147.

²⁸ Henry Laoust, "Le Hanbalisme Sous le Califat de Bagdad (241/855-656/1258)", *Revue des Etudes Islamiques*, 27, 1959, p. 70-71.

²⁹ Hurvitz, "Schools of Law and Historical Context: Re-Examining the Formation of the Hanbalî Madhhab", p. 51-63.

ibn Hanbal has never had rapport with a leading and prominent classical sufi, instead, he opposed two of them, namely, Sari as-Sakati (d. 251/865) and Haris Al-Muhasibi (d. 243/857).³⁰ Ahmad ibn The aforementioned characteristics that generally refer to concepts like *qillat al-kalam*, *qillat at-ta'am*, *qillat al-manam*, and similar others have been perceived as part of the piety in Islam and not only for followers of Sufism, but all other Muslims who try to live a religious life try to practice these principles. Therefore, it would be unacceptable and deficient to define someone as a sufi based on these behaviors.³¹

The last opinion put forward regarding the formation of Hanbalism suggests that Hanbalism emerged as a result of theological-political conflicts in the 8th/9th centuries. As a prominent advocate of this opinion, George Maksidi suggests that "Hanbalism did not emerge as a result of the attitude of its imam toward the fiqh field, instead, as an outcome of the traditionalist kalam-oriented attitude against Mu'tazila's arguments about the creation of the Qur'an (*Khalq al-Qur'an*)."³² What is important in this statement is the alleged relationship between the Mihna period and the formation of Hanbalism.

When the aforementioned opinions about the formation of Hanbalism are taken into consideration, it is seen that, although they do not explicitly indicate, all of them are associated with the Mihna and thus, the formation of the sect was affected by *Khalq al-Qur'an*, which is a kalam-related issue, or the Mihna understanding in general.

The Development of Hanbalism During and After the Formation Process

Max Weber, who is a German sociologist, defines three types of authority within societies, namely, traditional, legal-rational, and charismatic.³³ By the charismatic authority, Weber refers to organizations that gather around an individual who has won the sympathy and affection of society.³⁴ In reality, it is possible to regard students or companions who form circles around prophets or leaders of sects as "charismatic groups."³⁵ In this regard, the community of students who gathered

³⁰ Christopher Melchert, "The Hanabila and The Early Sufis", *Arabica*, 48 (3), 2001, p. 353, 367.

³¹ Ahmad ibn Hanbal's relations with Sufism and Sufis, see: Melchert, "The Hanabila and The Early Sufis", p. 352-360.

³² George Makdisi, *Orta Çağ'da Yüksek Öğretim İslam Dünyası ve Hristiyan Batı*, trans.: A. Hakan Çavuşoğlu, H. Tuncay Başoğlu, Gelenek Yayınları, İstanbul 2004, p. 46.

³³ Max Weber, *Sosyoloji Yazıları*, trans. Taha Parla, İletişim Yayınları, İstanbul, 1996, p. 217-222; Hans Freyer, *Din Sosyolojisi*, trans. Turgut Kalpsüz, Prepared by: M. Rahmi Ayas, Doğu Batı Yayınları, Ankara 2013, p. 80.

³⁴ Niyazi Akyüz-İhsan Çapcıoğlu (Ed.), *Ana Başlıklarıyla Din Sosyolojisi*, Gündüz Eğitim ve Yayıncılık, Ankara, t.y., p. 267.

³⁵ Freyer, *Din Sosyolojisi*, p. 81; Mehmet Zeki İşcan, "Ehl-i Sünet'te Dinî Bir Otorite Olarak 'Selef' Fikrinin Ortaya Çıkışı", *EKEV Akademi Dergisi*, 9 (25), Güz 2005, p. 9.

around Ahmad ibn Hanbal and then institutionalized Hanbalism can also be defined as a “charismatic group.”

Ahmad ibn Hanbal never did be involved in an effort to found a sect in his lifetime. After his death, his students initiated studies to compile the narratives which would be the fundamental resources of Hanbalism, also called as *Al-Masail* or *As-Sunnah*.³⁶ These efforts laid the foundation of the sect and Hanbalism was introduced as a collective institution/denomination because of these students' activities.³⁷

Beyond Hanbalism's being as a theological sect, the theologian identity of Ahmad ibn Hanbal has been discussed since the first periods. Many scholars did not mention Ahmad ibn Hanbal among theologians or did not consider Hanbalism as a theological sect.³⁸ Moreover, a well-known historian, Abu Ja'far Muhammad ibn Jarir al-Tabari, faced some problems and got across Hanbali Muslims as he did not accept Ahmad ibn Hanbal as a theologian.³⁹

A lot of scholars agree on the opinion that Hanbalism is not a theological sect. George Makdisi states that Hanbalism did not emerge as a result of the attitude of its imam toward the fiqh field, instead, as an outcome of the traditionalist kalam-oriented attitude against Mu'tazila's arguments about the creation of the Qur'an (*Khalq al-Qur'an*).⁴⁰ Similarly, Jabiri also states that it is a “political-theological” sect as it emerged as a result of Ahmad ibn Hanbal's conflict with Mu'tazila on the issue of *Khalq al-Qur'an*.⁴¹ Viktor suggested that it is interesting to regard Hanbalism as a completely theological sect when there is no book of theology authored by Ahmad ibn Hanbal, who gained his reputation due to “his standpoint against the Mihna.” This is because of the fact that Ahmad ibn Hanbal was, in general, an opponent to theology and often based his opinions on the grounds of hadith.⁴²

From this point of view, it is possible to say that Hanbalism emerged as an outcome of the reaction against the Mihna, which is a theological problem, and thus it can be defined as a “reactionary” sect.⁴³

After the death of Ahmad ibn Hanbal in 241/855, his students got involved in the efforts to lay the foundation for Hanbalism as a denomination by compiling the narratives about him. The formation period of Hanbalism can be divided in two

³⁶ Macdonald, *Development of Muslim Theology, Jurisprudence and Constitutional Theory*, p. 110-111.

³⁷ Laoust, “Le Hanbalisme Sous le Califat de Bagdad”, p. 74

³⁸ İğde, “Ahmed b. Hanbel'in Fakihiğiyle İlgili Tartışmalar”, p. 193-208.

³⁹ Makdisi, *Orta Çağ'da Yüksek Öğretim*, p. 47, 222.

⁴⁰ Makdisi, *Orta Çağ'da Yüksek Öğretim*, p. 46.

⁴¹ Muhammad Abid Al-Jabiri, *el-Musakkafûn fi'l-Hadareti'l-Arabiyye Mihnetu İbn Hanbel ve Nükbetu İbn Rüşd*, Merkezu Dirâsâti'l-Vahdeti'l-Arabiyye, Beirut 2000, p. 99.

⁴² Knut Viktor, *Between God and The Sultan: A History of Islamic Law*, Hurst&Company, London, 2005, p. 101-102.

⁴³ Laoust, “Le Hanbalisme Sous le Califat de Bagdad”, p. 74; Macdonald, *Development of Muslim Theology, Jurisprudence and Constitutional Theory*, p. 111.

phases. During the first phase, the ideas of Ahmad ibn Hanbal were brought together and codified, and thus the doctrine of the ideology emerged as an inevitable development. These efforts that had been made since the 8th/mid 9th century were supported by the first students of Ahmad ibn Hanbal. These activities conducted after Ahmad ibn Hanbal could only produce raw material. The efforts that would result in the formation of the sect are seen in the period that started with Abu Bakr al-Hallal (d. 311/923). This second phase includes processing of the compiled raw materials, strengthening evidence, and theorization and systematization of the sect. The formation process was almost completed after the second phase.⁴⁴

In this period of Hanbalism, which can also be called as its codification period, students were engaged with the compilation of narratives belonging to Ahmad ibn Hanbal. Within this context, there were two outstanding works in the Hanbali literature. The *As-Sunnah* or *Kitab as-Sunnah* covers issues of aqid. On the other hand, narratives gathered in *Al-Masail*, which is generally accepted as the source of fiqh in Hanbalism, based all theological issues on the ground of hadith. Aqid issues, such as *Khalq al-Qur'an* and the dispraise of *Jahmiyya*, were widely covered in *Al-Masail*, besides theological topics.

For instance; *Al-Masail* Salih (213-266/818-880), who was the eldest son of Ahmad ibn Hanbal, is generally about fiqh, but also covers theological narratives.⁴⁵ Likewise, one of the first students of Ahmad ibn Hanbal, Ishaq ibn Ibrahim ibn Hani's (d. 275/889) *Al-Masail* includes certain theological topics, such as "Bab As-Sunnah", "Bab Al-Iman", "Bab Al-Ra'y wal-ilm", and "Bab Al-Tafdil."⁴⁶ Abu-Dawud Sulaiman ibn Ash'ath al-Azadi al-Sijistani (d. 275/889), who is an author of *Kutub al-Sittah*, 275/889) covers "Babun fi'l Jahmiyyah", "Babun fi'l Iman", "Babun fi'l Jahmiyyah", "Babun fi'r Ra'y", "Babun fi't Tafdil", and some other theological issues.⁴⁷

Even this limited number of instances mentioned here explicitly indicate that Hanbali Muslims studied theological issues intensely within the first period.

⁴⁴ Ali Hakan Çavuşoğlu, "Cristopher Melchert ve Mezheb: Geleneği Bir Oryantalistin İslâm Hukuk Tarihi ve Ehl-i Sünnet Yorumu", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 4, 2004, p. 309-310; Sa'di Abu Jayb, *Ahmed b. Hanbel: es-Sîre ve'l-Mezheb*, Dârü İbn Kesîr, Damascus, 1998/1418, p. 323-325; Al-Turki, "el-Mezhebu'l-Hanbelî Menhecuhu'l-Fikhî ve Eşheru Ricâlihi", p. 24.

⁴⁵ For instances of Salih's narratives regarding aqid, see: Abu al-Fadl Salih ibn Ahmad ibn Hanbal, *Mesâilu'l-İmâm Ahmed b. Hanbel Rivâyetu İbnihi Ebi'l-Fadl Sâlih*, published by Târik 'Avdullâh b. Muhammed, Dârü'l-Vatan lî'n-Neşr, Riyad 1420/1999, p. 98-99, 115, 118, 121, 149, 164-165, 210, 240-241, 316-317, 345-346 et al.

⁴⁶ For Ishaq ibn Ibrahim ibn Hani's *Al-Masail*, see: Ishaq ibn Ibrahim ibn Hani al-Nisaburi, *Mesâilu'l-İmâm Ahmed b. Hanbel Rivâyetu İshâk b. İbrahim ibn Hânî' en-Nîsâbü'rî*, inv.: Zuhayr Al-Shawish, el-Mektebü'l-İslâmî, Beirut 1400.

⁴⁷ For Abu Dawud's *Al-Masail*, see: Abu-Dawud Sulaiman ibn Ash'ath al-Azadi al-Sijistani, *Mesâilu'l-İmâm Ahmed Rivâyetu* Abu-Dawud Sulaiman ibn Ash'ath al-Azadi al-Sijistani, inv.: Abu Muadh Tariq ibn 'Awd Allah ibn Muhammad, Mektebetu Ibn Taymiyyah, Egypt 1420/1999.

Accordingly, Hallaq states that Hanbali Muslims were intense in the 8th/9th centuries and its adherents were more engaged in theological studies within this period, but no significant initiative was made in the field of fiqh.⁴⁸ Melchert suggests that the conflicts between Ahl al-Hadith and Ahl al-Ra'y have increasingly continued since the 9th/10th century, while there is no clue of discussion on fiqh⁴⁹. Moreover, Makdisi states that Hanbalism has a relatively modest position among other sects but holds a significant place for Ahl al-Hadith as a theological power.⁵⁰

The most significant characteristic of Ahmad ibn Hanbal's first students was their capability to hand down the imam's opinions about theology, law, morality and similar other topics to the next generations.⁵¹ Fiqh narratives of these students were mainly composed of the responses given by Ahmad ibn Hanbal to questions addressed to him. None of these students were engaged in efforts to produce a system of law (usul al-fiqh) while maintaining the aforementioned activities.⁵² Moreover, a significant number of them did not have the necessary intellectual depth.⁵³

Al-Muhatasar,⁵⁴ which is considered as the first book of fiqh authored by Hanbali Muslims, belongs to Abu al-Qasim 'Umar ibn Husayn ibn Abdullah al-Hiraki (d. 334/946). The usul al-fiqh book of the sect was only authored in the fifth Hijri century. Gürkan states in his "Hanbeli Fıkıh Usulünün Doğuşu ve Gelişimi-I" that it is impossible to regard Hanbali usul al-fiqh as an independent school of thought.⁵⁵

Based on the information provided until this point, it is understood that the theological side of Hanbalism, which is accepted as a religious sect, is more dominant. Therefore, this institution should be defined as a "political-theological" sect. At this point, the following questions are important for understanding the development of this denomination. Is Hanbalism a theological institution which does not have a specific method of fiqh? If Hanbalism is a theological sect, what is the reason for regarding it as one of the four major sects of Sunni Muslims? Or, has it transformed into a sect of fiqh by losing its theological aspects as a result of a transformation that happened within the following periods?

⁴⁸ Hallaq, *The Origins and Evolution of Islamic Law*, p. 177.

⁴⁹ Cristopher Melchert, "Traditionist-Jurisprudents and the Framing of Islamic Law", *Islamic Law and Society*, 8 (3), 2001, p. 406.

⁵⁰ Makdisi, "Hanbalite Islam", p. 238-239.

⁵¹ Nimrod Hurvitz, *The Formation of Hanbalism: Piety into Power*, Routledge Curzon, London 2002, p. 78.

⁵² Hallaq, *The Origins and Evolution of Islamic Law*, p. 159-160; Menderes Gürkan, "Hanbeli Fıkıh Usulünün Doğuşu ve Gelişimi-I", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9, 2000, p. 464.

⁵³ Nimrod Hurvitz, *The Formation of Hanbalism*, p. 77-78.

⁵⁴ Laoust, "Le Hanbalisme Sous le Califat de Bagdad", p. 84.

⁵⁵ Gürkan, "Hanbeli Fıkıh Usulünün Doğuşu ve Gelişimi-I", p. 464-465.

Knowledge of the responses of these questions is closely related with the knowledge of the place of fiqh in Islam. Before anything else, Islam is a nomocracy. In Islam, fiqh is a tool for both legitimization and moderation. Throughout history, numerous movements have tried to merge with a sect of fiqh to ensure legitimization.⁵⁶ The same fact is also seen in systems of thought and theological sects. Survival of a system of thought is dependent on its affiliation with a school of law. Kalam systems had to be adopted by a system of law in order to be considered legitimate, propagate their doctrines and ensure sustainability. In this respect, Mu'tazila subsisted within Hanafi ideology, while Ash'arism continued its existence largely within the body of Shafi'i Islam.⁵⁷

A similar situation was seen in Hanbalism. As a "political-theological" institution, Hanbalism had to gain the fiqh dimension in order to survive.⁵⁸ Taking both its structure and evolution within the historical period into consideration, Makdisi explains the difference between Hanbalism and the other sects as follows: "Hanbalism is unique for being a sect of both fiqh and kalam at the same time."⁵⁹ In this statement, Makdisi defines Hanbali as a sect that has both a legal system and a theological (itiqad-fiqh) side, and also adds that the sect reached to the present day by preserving its original texture.⁶⁰ Mughni bases the success of Hanbalism and its dominance in the politics of Baghdad within the following years of the concurrent development in both fiqh and aqid systems.⁶¹ Some scholars explain that Hanbalism has gained a different fiqh dimension after Ahl al-Hadith became closer to Ahl al-Ra'y. According to these scholars, within the post-Mihna period, the convergence was not only from Ahl al-Ra'y to Ahl al-Hadith, but was also bilateral with a number of fiqh understandings, including Hanbalism, emerged as outcomes of this rapprochement.⁶² However, looking at the course of historical development, it would be better to say that the convergence was from Ahl al-Ra'y to Ahl al-Hadith.

The reason behind Hanbalism's independence from all other sects of fiqh, such as Mu'tazila or Ash'arism is the perspective of Ahl al-Sunnah toward the field of

⁵⁶ Makdisi, *Orta Çağ'da Yüksek Öğretim*, p. 44-46.

⁵⁷ George Makdisi, "Hanbalite Islam", *Studies on Islam*, Merlin L. Swartz (Ed., trans.), Oxford University Press, Newyork, 1981, p. 239; amlf., *İslâm'ın Klasik Çağında Din Hukuk Eğitimi*, trans.: Hasan Tuncay Başoğlu, Klasik, İstanbul 2007, p. 43.

⁵⁸ Makdisi, *İslâm'ın Klasik Çağında Din Hukuk Eğitimi*, p. 43, 373-374; Christopher Melchert, *The Formation of The Sunni Schools of Law 9th-10th Centuries C.E.*, Brill, Leiden&New York&Köln 1997, p. 31.

⁵⁹ Makdisi, "Hanbalite Islam", p. 239.

⁶⁰ Makdisi, *Orta Çağ'da Yüksek Öğretim*, p. 46.

⁶¹ Syafiq A. Mughni, *Hanbalî Movements in Baghdâd from Abû Muhammad al-Barbahârî (d. 329/941) to Abû Ja'far al-Hashimî (d. 470/1077)*, (Unpublished Doctoral Dissertation), University of California, Los Angeles 1990, p. 150.

⁶² Melchert, *The Formation of The Sunni Schools of Law*, p. 31; Çavuşoğlu, Cristopher Melchert ve Mezheb", p. 298-302; Makdisi, *İslâm'ın Klasik Çağında Din Hukuk Eğitimi*, p. 14, 373-374; Hallaq, *The Origins and Evolution of Islamic Law*, p. 127.

fiqh, especially after the Mihna period. One of the most significant results of the idea that the Qur'an is a creation, is the loss of dynamism in fiqh and its equalization with hadith. The victory of Ahl al-Hadith in general, and Ahmad ibn Hanbal in specific, at the end of the Mihna period resulted in equalization of the hadith and fiqh. This equalization between hadith and fiqh after the Mihna period made Ahmad ibn Hanbal, who previously had no obvious approach of fiqh, the imam of both a sect of fiqh and the whole Ahl al-Hadith.⁶³ Hadith narratives do not support Ahmad ibn Hanbal's opinions, they are actually his opinions.⁶⁴ As Ahl al-Hadith, who do not accept any other source than the Qur'an and hadith in the fields of law and theology, specialization in hadith is almost equal to specialization in law or fiqh. When a legal/fiqh-related question addressed, they often preferred to respond by narrating related hadith narratives (which include opinions of the Companions and Tabi'un about fiqh).⁶⁵ As a result of Ahl al-Hadith's victory over the Mihna, Ahl al-Ra'y lost its authority in fiqh, revision of its understanding of fiqh, and finally the convergence to Ahl al-Hadith.⁶⁶ Within the following process, this understanding was based on the ground of hadith and al-*asar* and scholars of Ahl al-Hadith were naturally considered as scholars of fiqh. The perception that accepts Hanbalism as a sect of fiqh should be analyzed from this perspective.

Conclusion

Hanbalism is a religious sect that emerged as a result of the Mihna policies of Abbasids and has a significant place and impact in the history of Islamic thought. The termination of Mihna policies in a short time showed that if a political power imposes a religious standard to people, it will eventually become incapable of this effort and the endeavor will end with failure. Moreover, this policy caused a counter-effect and the Mihna period facilitated the rise of Ahl al-Hadith and made them more reputable. As a scholar of hadith, Ahmad ibn Hanbal became politicized due to his political-theological standing and determined attitude against the Abbasids who supported the Mu'tazila ideology throughout the Mihna period. Thus, he gained reputation, people started to follow him, and his opinions were considered reliable. From this point of view, it is possible to define the movement as a political-theological sect as it emerged as a result of the stance against the Mihna policies.

Looking at its historical development, it is seen that Hanbalism has generally played the role of political opposition. It is also seen that theological issues were at

⁶³ Abd al-Majid, 'Abd al-Majid Maḥmud, *el-İtticahâtü'l-Fıkhiyye 'İnde Ashâbi'l-Hadîs fi'l-Karnî's-Sâlis el-Hicrî*, p. 127-131.

⁶⁴ Melchert, "Traditionist-Jurisperdents and the Framing of Islamic Law", p. 389.

⁶⁵ Cristopher Melchert, "Ibn Mujâhid and the Establishment of Seven Qur'anic Readings", *Studia Islamica*, 91, 2000, p. 6.

⁶⁶ Çavuşoğlu, Cristopher Melchert ve Mezheb", p. 298-299.

the forefront in both works of his students and social activities of the adherents who lived within the period after the death of Ahmad ibn Hanbal.

Hanbalism gained the identity of being a religious sect as a result of Abu Bakr al-Hallal's efforts to compile the narratives of Ahmad ibn Hanbal within the 9th/10th century and its dimension of fiqh started to be recognized with Hiraki's handbook of fiqh titled as *Al-Muhtasar*. Considering further studies conducted by the adherents of this religious sect, it is seen that theological works have always been undertaken in addition to the studies in the field of fiqh. Also, it is obviously seen in its history that theological issues were more predominant in social life and activities of adherents, rather than fiqh-related topics.

Activities of Hanbali Muslims in the 9th/10th century to ensure *Amr bil Maroof wa Nahi 'anil Munkar*, under the guidance of Al-Barbahari and the opposition block formed against the Shiite-Buwayhid rule and the local Shiite community, indicate that this institution was the dominant group in theological-political dimension of the Hanbali-Shiite conflicts emerged in this period. *Ar-Risâlah al-Qadiriyyah*, jointly published in the period of Buwayhids by Hanbali Muslims and the Abbasid Caliphate, also reveals that it was a political-theological organization.

In conclusion, it may be argued that Hanbalism is a political-theological sect in terms of its emergence, and it gained a fiqh dimension within the historical period. In light of this information, it would be accurate to define Hanbalism as a sect of theology and law. Hanbalism has undertaken this structure up to the present day and formed the foundation of the Modern Salafi movements. Awareness of these structural characteristics of Hanbalism is highly significant to understand the modern Salafi movements.

References

- Abdülmecîd Mahmûd Abdülmecîd, *el-İtticahâtü'l-Fikhîyye 'Inde Ashâbi'l-Hadîs fî'l-Karnî's-Sâlis el-Hicrî*, Mektebetü'l-Hâncî, Cairo 1399/1979.
- Akyüz-Çapcıoğlu, Niyazi-İhsan (Ed.), *Ana Başlıklarıyla Din Sosyolojisi*, Gündüz Eğitim ve Yayıncılık, Ankara, t.y.
- AlSarhan, Saud Saleh, *Early Muslim Traditionalism: A Critical Study of the Works and Political Theology of Ahmad Ibn Hanbal*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), University of Exeter, United Kingdom 2011.
- Câbirî, Muhammed Abid, *el-Musakkafûn fi'l-Hadareti'l-Arabiyye Mihnetu İbn Hanbel ve Nükbetu İbn Rüşd*, Merkezu Dirâsâti'l-Vahdeti'l-Arabiyye, Beirut 2000.
- Cook, Michael, *Commanding Right and Forbidding Wrong in İslamic Thought*, Cambridge University Press, Cambridge 2000.
- Cooperson, Michael, *Classical Arabic Biography The Heirs of the Prophets in The Age of al-Ma'mûn*, Cambridge University Press, Cambridge 2000.

- Crone, Patricia, *Ortaçağ İslam Dünyasında Siyasî Düşünce*, trans. Hakan Köni, Kapı yayınları, İstanbul 2007.
- Crone, Patricia, *Slaves on Horses: The Evolution of The Islamic Polity*, Cambridge University Press, Cambridge 1980.
- Çavuşoğlu, Ali Hakan, "Christopher Melchert ve Mezheb: Gelenekçi Bir Oryantalistin İslâm Hukuk Tarihi ve Ehl-i Sünnet Yorumu", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 4, 2004.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as es-Sicistânî, *Mesâilu'l-İmâm Ahmed Rivâyetu Ebî Dâvûd Süleymân b. el-Eş'as es-Sicistânî*, inv. Ebû Mu'âz Tânk b. 'Avdullah b. Muhammed, Mektebetu İbn Teymiyye, Mısır 1420/1999.
- Ebû Nu'aym el-İsfahânî, Ahmed b. Abdullah, *Hilyetü'l-Evliyâ' ve Tabakâtu'l-Asfiyâ'*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beirut 1409/1988.
- Ebû Ya'lâ İbnü'l-Ferrâ, Muhammed b. el-Hüseyn b. Muhammed b. Halef, *el-Udde fî Usulî'l-Fıkh*, inv., Ahmed b. Ali b. Seyr el-Mübârekî, y.y., Riyad 1410/1990.
- Ebû Zeyd, Bekr b. Abdillâh, *el-Medhalü'l-Mufassal ilâ Fıkhî'l-İmâm Ahmed b. Hanbel ve Tahrîcâtî'l-Ashâb*, Dâru'l-Âsime, Riyad 1417/1997.
- Freyer, Hans, *Din Sosyolojisi*, trans. Turgut Kalpsüz, Yayına Hazırlayan: M. Rahmi Ayas, Doğu Batı Yayınları, Ankara 2013.
- Gürkan, Menderes, "Hanbelî Fıkh Usulünün Doğuşu ve Gelişimi-I", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9, 2000.
- Hallaq, Wael B., *The Origins and Evolution of Islamic Law*, Cambridge University Press, Cambridge 2005.
- Haque, Ziaul, "Ahmad Ibn Hanbal: The Saint-Scholar of Baghdad", *Hamdard Islamicus*, 8 (3), 1985.
- Hodgson, Marshall G. S., *İslâm'ın Serüveni Bir Dünya Tarihinde Biliş ve Tarih*, Haz.: Metin Karabaşoğlu, İz Yayıncılık, İstanbul 1995.
- Hurvitz, Nimrod, "Biographies and Mild Asceticism: A Study of Islamic Moral Imagination", *Studia Islamica*, 85, 1997.
- Hurvitz, Nimrod, "Schools of Law and Historical Context: Re-Examining the Formation of the Hanbalî Madhhab", *Islamic Law and Society*, 7 (1), 2000.
- Hurvitz, Nimrod, *The Formation of Hanbalism: Piety into Power*, Routledge Curzon, London 2002.
- İbn Abdilberr, Ebû Ömer Yusuf en-Nemerî, *el-İntikâ' fî Fedâilî's-Selâseti'l-Eimmeti'l-Fukahâ*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beirut, ts.
- İbn Ebî Hâtim er-Râzî, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdris, *Âdâbu's-Şafi'î ve Menâkibihi*, inv. Abdulğani Abdulhalik, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beirut 1424/2003.
- İbn Ebî Ya'lâ, Ebu'l-Hüseyn Muhammed b. Ebî Ya'lâ el-Ferrâ', *Tabakâtu'l-Hanâbile*, inv. Abdurrahman b. Süleymân el-Useymin, Mektebetü'l-Ubeykân, Riyad, 1425/2005.
- İbn Kudâme, Ebû Muhammed Muvaffakuddin Abdullah b. Ahmed el-Makdisî, *Ravdatü'n-Nâzır ve Cennetü'l-Münâzır fî Usulî'l-Fıkh alâ Mezhebi'l-İmâm Ahmed b.*

Hanbel, inv., Abdulaziz Abdurrahman es-Sa'îd, Cami'atu'l-Îmam Muhammed b. Suud, Riyad 1399.

• İbn Receb, Zeynüddîn Abdurrahman b. Ahmed, *ez-Zeyl 'alâ Tabakâti'l-Hanâbile*, inv. Abdurrahman b. Süleyman b. el-Useymin, Mektebetü'l-Ubeykân, Riyad 1425/2005.

• İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed, *Menâkibu'l-Îmâm Ahmed b. Hanbel*, inv. Abdullah b. Abdilmuhsin et-Türkî, Dâru Hicr, Cîze, 1409.

• İğde, Muhyettin, "Ahmed b. Hanbel'in Fakîhliğiyle İlgili Tartışmalar", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 42, Yıl: 2014.

• İğde, Muhyettin, "Mihne Sürecinde Ahmed b. Hanbel ve Taraftarları", M. Mahfuz Söylemez (Ed.), *Mihne Süreci ve İslami İlimlere Etkisi*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2012.

• İshâk b. İbrahim b. Hânî' en-Nîsâbü'rî, *Mesâilu'l-Îmâm Ahmed b. Hanbel Rivâyetu İshâk b. İbrahim b. Hânî' en-Nîsâbü'rî*, inv. Züheyr eş-Şavîş, el-Mektebü'l-İslâmî, Beirut 1400.

• İşcan, Mehmet Zeki, "Ehl-i Sünet'te Dinî Bir Otorite Olarak 'Selef' Fikrinin Ortaya Çıkışı", *EKEV Akademi Dergisi*, 9 (25), Güz 2005.

• İşcan, Mehmet Zeki, *Selefilik İslami Köktencilik'in Tarihi Temelleri*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2006.

• Kutlu, Sönmez, *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler Hadis Taraftarlarının İman Anlayışı Bağlamında Bir Araştırma*, Kitabiyât, Ankara 2002.

• Laoust, Henry, "Ahmad b. Hanbal", *EP*, I, 276.

• Laoust, Henry, "Le Hanbalisme Sous le Califat de Bagdad (241/855-656/1258)", *Revue des Etudes Islamiques*, 27, 1959.

• Lapidus, Ira M., "State and Religion in Islamic Societies", *The Past&Present*, 151, 1996.

• Lapidus, Ira M., *A History of Islamic Societies*, Cambridge University Press, United Kingdom 2002.

• Macdonald, Duncan B., *Development of Muslim Theology, Jurisprudence and Constitutional Theory*, Darf Publishers Limited, London 1985.

• Makdisi, George, "Hanbalite Islam", *Studies on Islam*, Merlin L. Swartz, Ed., trans. Oxford University Press, Newyork 1981.

• Makdisi, George, *İslâm'ın Klasik Çağında Din Hukuk Eğitim*, trans. Hasan Tuncay Başoğlu, Klasik, İstanbul 2007.

• Makdisi, George, *Orta Çağ'da Yüksek Öğretim İslam Dünyası ve Hristiyan Batı*, trans. A. Hakan Çavuşoğlu, H. Tuncay Başoğlu, Gelenek Yayınları, İstanbul 2004.

• Melchert, Christopher, "İbn Mujâhid and the Establishment of Seven Qur'anic Readings", *Studia Islamica*, 91, 2000, 5-22.

• Melchert, Christopher, "The Hanabila and The Early Sufis", *Arabica*, 48 (3), 2001.

• Melchert, Christopher, "Traditionist-Jurisprudents and the Framing of Islamic Law", *Islamic Law and Society*, 8 (3), 2001.

- Melchert, Christopher, *The Formation of The Sunni Schools of Law 9th-10th Centuries C.E.*, Brill, Leiden&New York&Köln 1997.
- Mughni, Syafiq A., *Hanbalî Movements in Baghdâd from Abû Muhammad al-Barbahârî (d. 329/941) to Abû Ja'far al-Hashimî (d. 470/1077)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), University of California, Los Angeles 1990.
- Özafşar, Mehmet Emin, *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihi Arka Planı Mihne Olayı ve Haşevîyye Olgusu*, Ankara Okulu, Ankara 1999.
- Sa'dî Ebû Ceyb, *Ahmed b. Hanbel: es-Sîre ve'l-Mezheb*, Dâru İbn Kesîr, Dımaşk 1998/1418.
- Sâlih b. Ahmed b. Hanbel, Ebu'l-Fadl, *Mesâilu'l-İmâm Ahmed b. Hanbel Rivâyetu İbnihi Ebi'l-Fadl Sâlih*, edit. Târik 'Avdullâh b. Muhammed, Dâru'l-Vatan li'n-Neşr, Riyad 1420/1999.
- Sâlih b. Ahmed b. Hanbel, Ebu'l-Fadl, *Sîretü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, inv. taliq. Fûâd b. Abdulmün'im Ahmed, Dârü's-Selef, Riyâd 1415/1995.
- Schact, Joseph, "The Schools of Law and Later Developments of Jurisprudence", Majid Khadduri, Herbert J. Liebesny, Ed., *Law in the Middle East*, The Middle East Institute, Wasinghton D.C. 1995.
- Schact, Joseph, *İslâm Hukukuna Giriş*, trans. Mehmet Dağ, Abdulkadir Şener, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1986.
- Spectorsky, Susan A., "Ahmad Ibn Hanbal's Fiqh", *Journal of the American Oriental Society*, 102 (3), 1982.
- Türkî, Abdullah b. Abdulmuhsin, "el-Mezhebu'l-Hanbelî Menhecuhu'l-Fıkîh ve Eşheru Ricâlihi", *ed-Dirâsâtu'l-İslamiyye*, 23 (2), 1408/1988.
- Vikor, Knut, *Between God and The Sultan: A History of Islamic Law*, Hurst&Company, London 2005.
- Watt, W. Montgomery, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, trans. Ethem Ruhi Fığlalı, Sarkaç Yayınları, Ankara 2010.
- Weber, Max, *Sosyoloji Yazıları*, trans. Taha Parla, İletişim Yayınları, İstanbul 1996.
- Zaman, Muhammad Qasim, "The Caliphs, The 'Ulamâ', and the Law: Defining The Role and Function of The Early 'Abbâsid Period", *Islamic Law and Society*, 4 (1), 1997.
- Zubayda, Sami, *İslâm Dünyasında Hukuk ve İktidar*, trans. Burcu Koçoğlu Birinci, Hasan Hacak, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2008.

الحنبلية بين الفقه والاعتقاد

تحقيق حول الخلفيّة السلفيّة اللاهوتيّة*

د. محيي الدين إيغدا

جامعة غازي عنتاب - كلية الإلهيات: igdemuh13@hotmail.com

الخلاصة:

هذه المقالة تهدف إلى إلقاء الضوء على ماهية الحنبليّة التي تشكّلت عبر آراء أحمد بن حنبل. وقد حدثت مناظرات عديدة حول مذهب الحنبليّة من بداية عمليّة الظهور إلى يومنا هذا.

هل الحنبليّة في الواقع مذهب فقهيّ أم اعتقاديّ؟ وما هو مدى تقبلها كمذهب رابع من مذاهب أهل السنّة؟ ثمّ إن كانت مذهباً اعتقادياً فما السبب في وجودها بين المذاهب الفقهيّة؟ أم تطوّر المذهب عبر الزمن ففقد الجانب الاعتقاديّ وتحوّل إلى مذهب فقهيّ؟

والمحاولة التي بين أيديكم تقف على تلك الأسئلة وتحاول الإجابة عنها.

الكلمات المفتاحية: أحمد بن حنبل، الحنبليّة، المحنة، الفقه، الاعتقاد

FIKIH VE İTİKAD ARASINDA HANBELİLİK: SELEFİLİĞİN TEOLOJİK ARKA PLANI ÜZERİNE BİR İNCELEME

Özet

Bu makale Ahmed b. Hanbel'in görüşleri etrafında oluşan Hanbeliliğin nasıl bir mezhep olduğunu ortaya koymayı amaçlamaktadır. Ortaya çıkış sürecinden günümüze kadar Hanbeli mezhebi ile ilgili çeşitli tartışmalar gündeme gelmiştir. Dört Sünni fıkıh mezhebinden biri olarak kabul edilen Hanbelilik gerçekte fıkhi bir mezhep midir? İtikadi bir mezhep midir? Şayet itikadi bir mezhep ise Hanbeliliğin dört Sünni fıkıh mezhebi arasında yer almasının sebebi nedir? Ya da mezhep, sonraki süreçte geçirdiği bazı evrilmelerin sonucunda itikadi yönünü kaybederek bir fıkıh mezhebine mi dönüşmüştür? Elinizdeki çalışmada bu ve benzeri konular üzerinde durulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Ahmed b. Hanbel, Hanbelilik, Mihne, Fıkıh, İtikad

* وهذه هي الترجمة العربية للدراسة بعنوان "Fıkıh ve İtikad Arasında Hanbelilik: Selefiliğin Teolojik Arka Planı Üzerine Bir İnceleme" التي نشرت في العدد الأول والثاني من مجلة الإلهيات الأكاديمية. (محيي الدين إيغدا، الحنبليّة بين الفقه والاعتقاد: تحقيق حول الخلفيّة السلفيّة اللاهوتيّة، الإلهيات الأكاديمية، ديسمبر ٢٠١٥، العدد: ٢-١، ص ٩١-١٠٦). من الواجب أن يستند في الاقتباس إلى المقالة التركية.

HANBALISM BETWEEN LAW AND THEOLOGY: A RESEARCH ON THEOLOGICAL BACKGROUND OF SALAFISM

Abstract

In this article, aim is to understand Hanbalism, formed around ideas of Ahmad b. Hanbal. From its emergence to nowadays, Hanbalism sect have been mentioned around some debates. Although it has been accepted as one of the four of Sunni schools of law (*fiqh*), is Hanbalism a real Sunni school of law (*fiqh*)? Is it a theological (*itiqâd*) sect? If it is a theological (*itiqâd*) sect, why it has been accepted as one of the four of Sunni schools of law (*fiqh*)? Or is this sect transformed through history to a law (*fiqh*) sect by losing its theological (*itiqâd*) traits? This study put emphasis on such topics.

Keywords: Ahmad b. Hanbal, Hanbalism, Mihna, Fiqh, Itiqad

المدخل:

تشكَّلت الحنبلية عبر آراء الإمام أحمد بن حنبل وتنسب إليه. على الرغم من أن الحنبلية تم تأسيسها بعد وفاة مؤسسها، ولكن تستند أصولها إلى أهل الحديث الذين كانوا قبل فترة الإمام المؤسس. وشكَّلت الحنبلية في الوقت نفسه أساساً للحركات السلفية المعاصرة؛ ولهذا يكون فهم المذهب مهتماً بالنسبة لفهم التفكير الإسلامي وظهور عملية تطوُّر منهج أهل الحديث والتيارات السلفية المعاصرة.

تستند الحنبلية من حيث أفكارها إلى أهل الحديث، وكانت بنيةً دينيةً سياسيةً ممثلةً لأهل الحديث عبر الزمن، وظهرت كردة فعل على المدارس الفكرية الحديثة وأهل الرأي الذين يهتمون بالتأويلات الشخصية، فأهل الحديث اتخذوا الرواية المركزة على الحديث أساساً لهم بلا تأويل ورأي. فحكموا بها وقبلوا النصوص بلا أيّ تعليق^(١). فعند أهل الحديث يؤخذ الدين من الدليل؛ ولهذا لا بد من قبول محتويات الروايات بلا مجادلة وبلا تأويل وتعليق^(٢). ويمكن العثور على ممثلي هذه العقلية منذ بداية العصور الماضية. ومن أهمهم الإمام الشافعي^(٣) (٨٢٠/٢٠٤) الذي ينسب لأهل الحديث بل إنّه قد أخذ مبادئهم بعين القبول تماماً^(٤). يقول أحمد بن حنبل (ت: ٢٤١/٨٥٥): إنَّ الشافعيَّ كان أفقه الناس، وتخلَّص أهل الحديث به من سيطرة أبي حنيفة^(٥).

ما طبَّقه الخليفة المأمون (١٩٨ - ٢١٨/٨١٣ - ٨٣٣) في عصر العباسيين خاصّة، ووافقهُ مَنْ بعده من الخلفاء، كان سبباً لردود فعل أهل الحديث. فجعل اسم أحمد بن حنبل في المقدمة. واشتهر

(١) Mehmet Zeki İşcan, *Selefilik İslami Köktenciliğin Tarihi Temelleri*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2006, s. 20, 22

(٢) İşcan, *Selefilik*, s. 20

(٣) حلية الأولياء وطبقات الأصفياء، أبو نعيم أحمد بن عبد الله الأصبهاني، دار الكتب العلمية، بيروت ١٤٠٩/١٩٨٢، (٩/١١٢).

(٤) آداب الشافعي ومناقبه، أبو محمد عبد الرحمن ابن أبي حاتم الرازي، تحقيق: عبد الغني عبد الخالق، دار الكتب العلمية، بيروت

١٤٢٤/٢٠٠٣، ص: ٤٢.

لموقفه في المحنة، وقَبِلَ كَمَثَلٍ لِأَهْلِ الْحَدِيثِ^(٥). بل أصبح إماماً لهم^(٦).

فصار أحمد بن حنبل كالرمز بين أهل الحديث بعد ثباته في المحنة. وقورن بالصحابة والتابعين، واعرُتِفَ به معادلاً لهم جزاءً مقاومته للمحنة^(٧). فبعد تلك العملية وُزِنَ النَّاسُ حَسَبَ مَوْقِفِهِمْ مِنَ الْمَحْنَةِ، وَأَرَاءَهُمْ فِي أَحْمَدَ بْنِ حَنْبَلٍ^(٨).

فحادثة المحنة كانت سبباً لوجود مفترق طريق بين أهل الحديث. وذلك المفترق كان سبباً لتحديد موقف أهل الحديث من الحكم العباسي والسياسات التي يقوم بها. فاستبعد من قِبَلِ أَحْمَدَ بْنِ حَنْبَلٍ وَمُؤَيَّدِيهِ كُلِّ مَنْ التزم الصمت إزاء مقولة «خلق القرآن»، أو قال: إنَّ القرآنَ غير مخلوقٍ ولكنَّ ألفاظه العربيَّة مخلوقة. ولو كان من أهل الحديث مثل عليِّ بن المدينيِّ (٢٣٤/٨٤٨) ويحيى بن معين (٢٣٣/٨٤٧) وحسين بن علي الكرابيسي (٢٤٥/٨٥٩) والمحدث المشهور محمد بن إسماعيل البخاري (٢٥٦/٨٦٩)^(٩).

بدأت سياسة المحنة من قِبَلِ المأمون وانتهت بعد فترة قصيرة في عهد الخليفة المتوكل (٢٣٢-٢٤٧/٨٤٧-٨٦١) ولكن استمرَّ تأثيرها. فكان أحمد بن حنبل من المحدثين المهتمِّ بهم في تلك الفترة، ولكن لم يكن أوَّلهم أبداً. فقد اكتسب الشهرة بعد مقاومته لسياسة الخليفة، وكانت تلك المقاومة سبباً لتجمع التلاميذ حوله بشكل مكثف.

(٥) George Makdisi, *Orta Çağ'da Yüksek Öğretim İslam Dünyası ve Hristiyan Batı*, çev.: A. Hakan Çavuşoğlu, (٥) H. Tuncay Başoğlu, *Gelenek Yayınları*, İstanbul 2004, s. 44-45, 276-277; Muhammad Qasim Zaman, "The Caliphs, The 'Ulamâ', and the Law: Defining The Role and Function of The Early 'Abbâsîd Period", *Islamic Law and Society*, 4 (1), 1997, s. 30-31; Michael Cooperson, *Classical Arabic Biography The Heirs of the Prophets in The Age of al-Ma'mûn*, Cambridge University Press, Cambridge, 2000, s. 111; Duncan B. Macdonald, *Development of Muslim Theology, Jurisprudence and Constitutional Theory*, Darf Publishers Limited, London, 1985, s. 158; Ziaul Haque, "Ahmad Ibn Hanbal: The Saint-Scholar of Baghdad", *Hamdard Islamicus*, 8 (3), 1985, s. 67 Sami Zubayda, *İslâm Dünyasında Hukuk ve*، و (٢٣/٢)، ١٩٨٨/١٤٠٨، المحسن التركي، الدراسات الإسلامية ١٩٨٨/١٤٠٨، القاهرة ١٩٧٩/١٣٩٩، s. 130، الاتجاهات الفقهية عند أصحاب الحديث في القرن الثالث الهجري، عبد المجيد محمود عبد المجيد، مكتبة الخانجي، القاهرة ١٩٧٩/١٣٩٩، ص ١٢٧-١٢٨.

(٦) طبقات الخنابلة، أبو الحسين محمد ابن أبي يعلى الفراء، تحقيق: عبد الرحمن بن سليمان العثيمين، مكتبة العبيكان، الرياض ١٤٢٥/٢٠٠٥، (٣/٣٩١)، و (٢٣-٢٤)، *İşcan, Selefîlik*, s. 23-24.

(٧) لمزيد من المعلومات والأمثلة في هذا الموضوع انظر: Muhyettin İğde, "Mihne Sürecinde Ahmed b. Hanbel ve Taraftarları", M. Mahfuz Söylemez (Ed.), *Mihne Süreci ve İslami İlimlere Etkisi*, (ss. 153-173), Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2012, s. 163-165.

(٨) W. Montgomery Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev.: Ethem Ruhi Fiğlalı, Sarkaç Yayınları, (٨) Ankara, 2010, s. 405; Patricia Crone, *Ortaçağ İslam Dünyasında Siyasi Düşünce*, çev.: Hakan Köni, Kapı yayınları, İstanbul, 2007, s. 199-200; Mehmet Emin Özafşar, *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihi Arka Planı Mihne Olayı ve Haşeviyeye Olgusu*, Ankara Okulu, Ankara, 1999, s. 66-67.

(٩) İğde, "Mihne Sürecinde Ahmed b. Hanbel ve Taraftarları", s. 165-170 (٩).

وقد اعترف من قِبَل كثيرٍ من الباحثين بأنَّ التطبيقات حول المحنة التي أسَّست على نظرية «خلق القرآن» كانت موضوعاً سياسياً^(١٠). كما أن المناظرات حول «خلق القرآن» ليست إلاّ تمويهاً، فكانت تداعيات المحنة نقطة انعطافٍ بالنسبة للتاريخ السياسي والفكر الاسلامي، وقبل كلِّ شيء كان انتصار أهل الحديث بعد حادثة المحنة قد جعلهم العنصر المهيمن، ومهدَّ الطريق لانقراض المعتزلة تدريجياً. وعلى الجانب الآخر ولَّدت المحنة بطلاً مثل: أحمد بن حنبل^(١١). وكانت سبباً لافتراق أهل الحديث إلى فرقٍ مختلفةٍ أيضاً^(١٢) بالإضافة إلى ظهور مذهبٍ يسمَّى: الحنبلية^(١٣).

جرت مناظراتٌ في عملية التأريخ للحنبلية؛ حول مذهب الحنبلية التي ظهر بعد حادثة المحنة التي تغلب عليها الجانب الاجتماعي والسياسي، وحول أحمد بن حنبل مؤسس المذهب من حيث كونه فقيهاً أم محدثاً؟^(١٤) وكون المذهب الحنبلية مذهباً فقهياً أم مذهباً اعتقادياً؟ وسيتمُّ في هذه الدراسة تناول هذه المحاور ضمن الأقسام الآتية:

الخلفية الاعتقادية التي تشكّل مذهب الحنبلية:

للدراست المعاصرة فيما يتعلّق بالعوامل المؤثرة في نشوء الحنبلية آراءٌ مختلفة. ويمكن جمع هذه الآراء على العموم في أربع موادّ، وهي: الفقه والخلفية الاجتماعية والبنية السياسية والنشاط الاجتماعي والأخلاقي والمناظرات العقديّة^(١٥). يقول المؤرخون في المجال القانوني مثل جوزيف شاخت «Joseph Schacht» وسوزان آن سبكتروسكي «Susan A. Spectrosky»: إنَّ مذهب الحنبلية هو مذهب المحدثين الأصلاّب الذين لا يقبلون أيّ استدلال بشريّ. وظهر بعد تضايقتهم من نظام الفقه الشافعيّ^(١٦). ووفقاً لذلك فإنَّ المذهب الشافعيّ - مع أنّه يستند إلى الكتاب والسنة - لم يرضَ به المحدثون الأصلاّب؛ لأنَّهم أرادوا أن يُسندوا نظام عقيدتهم

(١٠) Marshall G. S. Hodgson, *İslâm'ın Serüveni Bir Dünya Tarihinde Bilinç ve Tarih*, Haz.: Metin

.Karabaşoğlu, *İz Yayıncılık*, İstanbul, 1995, I, 458-459; Cooperson, *Classical Arabic Biography*, s. 115

Makdisi, *Orta Çağ'da Yüksek Öğretim*, s. 44-45, 276-277; Zaman, "The Caliphs, The 'Ulamâ', and the

Law", s. 30-31; Cooperson, *Classical Arabic Biography*, s. 111; Macdonald, *Development of Muslim*

Theology, Jurisprudence and Constitutional Theory, s. 158; Haque, "Ahmad Ibn Hanbal: The Saint-Scholar

of Baghdad", s. 67; Türkî, "el-Mezhebu'l-Hanbelî Menhecuhu'l-Fikhî ve Eşheru Ricâlihi", s. 6;

.Zubayda, *İslâm Dünyasında Hukuk ve İktidar*, s. 130

Sönmez Kutlu, *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler Hadis Taraftarlarının İman Anlayışı Bağlamında Bir* (١٢)

.Araştırma, Kitabiyât, Ankara, 2002, s. 56

.Cooperson, *Classical Arabic Biography*, s. 149 (١٣)

Muhyettin İğde, "Ahmed b. Hanbel'in Fakihliğiyle İlgili Bu Konunun İncelemesi" (١٤)

.Tartışmalar", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 42, Yıl: 2014, s. 193-208

Nimrod Hurvitz, "Schools of Law and Historical Context: Re-Examining the Formation of the

.Hanbalî Madhhab", *Islamic Law and Society*, 7 (1), 2000, s. 46-47

Joseph Schacht, *İslâm Hukukuna Giriş*, çev.: Mehmet Dağ, Abdulkadir Şener, Ankara Üniversitesi (١٦)

İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1986, s. 72-73; Susan A. Spectrosky, "Ahmad Ibn Hanbal's Fiqh",

.*Journal of the American Oriental Society*, 102 (3), 1982, s. 462-463

تماماً إلى النبي ﷺ، ولم يريدوا سواه أيّ استدلال بشريّ. ووفقاً لشاغت: إن فريقتاً من المحدثين، ممّن لديهم هذا التفكير، قد تجمّعوا حول أحمد بن حنبل وأسسوا المذهب بعد وفاته^(١٧).

ويمكن القول: إنّ أحمد بن حنبل خالف الشافعيّ؛ لأنّه قدّر افتراق المنهج الاستدلاليّ للشافعيّ عن الحديث. فقول ابن عبد البر: إنّ أحمد بن حنبل من أصحاب الشافعيّ^(١٨) يصدّق هذا الادّعاء. ومن هذه الجهة فإن قول شاغت يحتمل الصواب. ومع هذا فأحمد بن حنبل وكثير من تلاميذه الأوّلين اتخذوا الشافعيّ مثلاً من حيث الفقه، وقبلوا القياس الذي هو من أهمّ مبادئه وطبّقوه^(١٩). ولكن لم يكن هذا لتباعهم الشافعيّ بل كان لاحتياجهم إليه. ومع هذا فإنّ القول: إنّ تلاميذ أحمد بن حنبل قد تجمّعوا حوله بغرض الفقه غير صحيح عندنا. قال وائل حلاق «Wael B. Hallaq»: إنّ المذهب الحنبليّ لم يظهر كمذهب فقهيّ، وإنّما تم بناؤه كمذهب كلاميّ. ووفقاً لحلاق فإنّ الفعاليّات الفقهيّة بدأت على يد تلاميذ من بعد أحمد بن حنبل ولكن لم يكن كلّ ما وضعه هؤلاء بدرجة نظام فقهيّ^(٢٠).

ومن الادّعاءات التي طرحت حول تشكّل الحنبليّة أنّها ظهرت لدى فصل السلطة بين الأمراء والعلماء. ووفقاً لهذا الرأي فقد انفصلت سلطة الأمراء والعلماء بعدما انتهت المحنة بانتصار أحمد بن حنبل فاختصت السلطة في المجال الدينيّ بالعلماء^(٢١). وخاصّة أنّ الأمراء والعلماء كانوا في جدال حادّ حول السلطة الدينية وفقاً لرأي لايبيدوس وغيره من المستشرقين. فقد كان العلماء يقولون: إن السلطة في المجال الدينيّ لهم وهذا أمر ملزم للخليفة ومن حوله. وكان لهم موقف واضح في هذا الأمر. وبانتصار أهل الحديث في المحنة خسر الخليفة في هذا الصراع وأخذ القول والحكم في المجال الدينيّ من الخليفة. فانتصار العلماء في المحنة وعلاقتهم مع الدولة كان سبباً لظهور مذهب الحنبليّة^(٢٢).

(١٧) Schacht, *Islām Hukukuna Giriş*, s. 72-73; a.mlf., "The Schools of Law and Later Developments of Jurisprudence", Majid Khadduri, Herbert J. Liebesny (Ed.), *Law in the Middle East*, (ss. 57-85), The Middle East Institute, Wasinghton D.C. 1995, s. 66-67

(١٨) الانتقاء، ابن عبد البر ص ١٠٧.

(١٩) انظر الآراء الأخرى في أقيسة الإمام أحمد بن حنبل: العدة في أصول الفقه، محمد بن الحسين بن محمد بن خلف أبو يعلى ابن الفراء، تحقيق: أحمد بن علي بن سير المباركي، رياض، ١٤١٠/١٩٩٠، (٤/١٢٨٠)، وروضة الناظر وجنة المناظر في أصول الفقه على مذهب الإمام أحمد بن حنبل، أبو محمد موفق الدين عبد الله بن أحمد بن محمد بن قدامة المقدسي، تحقيق: عبد العزيز عبد الرحمن السعيد، جامعة الامام محمد بن سعود، رياض، ١٣٩٩، ص ٢٧٩، و، "Ahmad b. Hanbal", Henry Laoust, *EP*, I, 276

(٢٠) Wael B. Hallaq, *The Origins and Evolution of Islamic Law*, Cambridge University Press, Cambridge, 2005, s. 159-160

(٢١) Ira M. Lapidus, "State and Religion in Islamic Societies", *The Past&Present*, 151, 1996, s. 11-12; a.mlf., (٢١) *A History of Islamic Societies*, Cambridge University Press, United Kingdom, 2002, s. 136-137; Crone, *Ortaçağ İslam Dünyasında Siyasi Düşünce*, s. 199-200; Hodgson, *İslâm'ın Serüveni*, I, 451-452; Zubayda, *İslâm Dünyasında Hukuk ve İktidar*, s. 125-126

(٢٢) Lapidus, "State and Religion in Islamic Societies", s. 11-12; Zubayda, *İslâm Dünyasında Hukuk ve İktidar*, s. 125-126; Zaman, "The Caliphs, The 'Ulamâ', and the Law", s. 2; Hurvitz, "Schools of Law and Historical Context: Re-Examining the Formation of the Hanbalî Madhhab", s. 48

إذا؛ فتأثير المحنة في تشكُّل الحنبليَّة واضح. ومع المحنة انفصلت سلطة الأمراء والعلماء بشكل نهائيٍّ، وبدأ الخليفة يهتمُّ بأمر الدولة وتُركت الأمور الدينيَّة للعلماء تماماً. وهذا الرأي لا يتفق مع الحقائق التاريخيَّة^(٢٣).

وما فعله العلماء لم يكن قطعاً للطريق مع السلطان تماماً، بل أرادوا أن يستشيرهم السلطان في الأمور الاجتماعيَّة والسياسيَّة وحاولوا شرعنة هذا الأمر من جهة الدين. وهكذا يكون وجود خليفة تابع للعلماء بدلاً خليفةٍ مخالفٍ للعلماء. لكن المصيب من رأي لا بيدوس هو: عدم وصول الخليفة بعد تلك العمليَّة إلى سلطته الماضية. وخاصَّة ما قاله جرونة: لم يكن وضع الخليفة بعد المحنة واضحاً وذكر أن هذا كان سبباً لعدد من الخسائر في إيجاد نقطة الإدارة المركزيَّة^(٢٤).

ثم إن الادعاء بأن العلاقة الحميمة بين الخلفاء العباسيين وأحمد بن حنبل بعد المحنة كانت مؤثِّرة في تشكُّل مذهب الحنبليَّة، لا يجعل وحده المسألة واضحة. فابتعاد أحمد بن حنبل عن السياسة ومسؤولي الدولة كان كبيراً ووصيته أسرته وتلاميذه ظاهرة معلومة. إذا ما أخذنا بعين الاعتبار ابتعاد أحمد بن حنبل ومؤيديه من السياسة وانتقاده للمقترين منها يصعب علينا القول إن السياسة العميقة أثرت في تشكُّل المذهب^(٢٥). أضف إلى ذلك قول العالم الحنبليِّ ابن عقيل: «هذا المذهب إنما ظلمه أصحابه؛ لأنَّ أصحاب أبي حنيفة والشافعيَّ إذا برع واحد منهم تولَّى القضاء وغيره من الولايات، فكانت الولاية لتدريسه واشتغاله بالعلم. فأما أصحاب أحمد؛ فإنه قل فيهم من تعلق بطرفٍ من العلم إلا ويخرجه ذلك إلى التعبد والتزهيد لغلبة الخير على القوم، فينقطعون عن التشاغل بالعلم»^(٢٦). فارتبط عدم انتشار الحنبليَّة كثيراً برفض المنتسبين للوظيفة الرسميَّة. ولكن يمكن أن يكون لعدم قبول أحمد بن حنبل ومؤيديه للوظيفة الرسميَّة في البداية عوامل أخرى. فربما منشأ هذا الموقف وقفة احتياط لبنية خرجت حديثاً من المحنة.

Zaman, "The Caliphs, The 'Ulamâ', and the Law", s. 32-33, 36; Crone, *Ortaçağ İslam Dünyasında Siyasi Düşünce*, s. 199-200

Patricia Crone, *Slaves on Horses: The Evolution of The Islamic Polity*, Cambridge University Press, (٢٤) Cambridge 1980, s. 62

(٢٥) سيرة الإمام أحمد بن حنبل، أبو الفضل صالح بن أحمد بن حنبل، تحقيق: فؤاد عبد المنعم أحمد، دار السلف، الرياض ١٤١٥/١٩٩٥، ص ٤٢، ٩٢-١٠٢، ومناقب الإمام أحمد بن حنبل، أبو الفرج عبد الرحمن بن علي بن محمد الجوزي، تحقيق: عبد الله بن عبد المحسن التركي، دار هجر، الجزيرة ١٤٠٩، ص ٣٦٠-٣٦٣، و Hurvitz, "Schools of Law and Historical Context: Re-Examining the Formation of the Hanbalî Madhhab", s. 48-49; Michael Cook, *Commanding Right and Forbidding Wrong in Islamic Thought*, Cambridge University Press, Cambridge, 2000, s. 123-124 والمدخل المفصل لمذهب الإمام أحمد وتخرجات الأصحاب، بكر بن عبد الله أبو زيد، دار العاصمة، الرياض ١٤١٧/١٩٩٧، (١/٤٩٩-٥٠٩)، و Saud Saleh AlSarhan, *Early Muslim Traditionalism: A Critical Study of the Works and Political Theology of Ahmad Ibn Hanbal*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), University of Exeter, United Kingdom, 2011, s. 201-207

(٢٦) الذيل على طبقات الحنابلة، زين الدين عبد الرحمن بن أحمد بن رجب (١/٣٤٨).

النقطة الثالثة المؤثرة في تشكُّل مذهب الحنبليَّة هي الجانب الأخلاقي والنشاط الاجتماعي. فحياة أحمد بن حنبل المتواضعة وعيشه اليومي وتديُّنه قدَّم أحمد بن حنبل بوصفه رجلاً زاهداً وقدَّم الحنبليَّة كأتمها بنية تشكَّلت ضمن مبادئه الأخلاقيَّة. وخاصَّة ما كتب في السيرة الذاتية لأحمد بن حنبل من أنَّه لم يقبل عطيات الخليفة كما قيل، وعاش فقيراً يأكل الأكلات العادية، ويلبس الملابس القديمة؛ لأنَّه كان زاهداً صوفيّاً^(٢٧). وقد ادَّعى هنري لاؤوست «Henry Laoust» بأنَّ أحمد بن حنبل لم يكن معارضاً للتصوُّف بل كان صوفيّاً؛ لأنَّه كان مع تلك الخصائص يحبُّ فضيلاً بن عياض وأمثاله (١٨٧/٨٠٣) الذي كان من أوائل الصوفيِّين، ويتحدَّث معهم^(٢٨). وذكر نيمرود هورويتز «Nimrod Hurvitz» أنَّ هذا الموقف لأحمد بن حنبل استمرَّ لدى من هم بعده أيضاً. ووفقاً له فـ «الزهد المعتدل» (*mild ascetism*)، هو الخاصيَّة المميِّزة للحنابلة. وحول الموضوع عديد من الإشارات^(٢٩). ونعتقد بأنَّ تلك الأمور وحدها لا تكفي بأن تجعل أحمد بن حنبل شخصاً صوفيّاً، ومع هذا كما عبَّر كريستوفر ملشرت «Cristopher Melchert» أنَّ أحمد بن حنبل لم يكن له أيُّ اقتراب من أحد من أوائل الصوفيِّين، بل إنه خالف اثنين منهم وهما: السُرِّي السقطيُّ (٢٥١/٨٦٥) والحارث المحاسبي (٢٤٣/٨٥٧)^(٣٠)، وما ذكر في خصائص أحمد بن حنبل من قلة الكلام وقلة الطعام وقلة المنام، فهذه المفاهيم وأمثالها هي من الخصائص في الفكر الإسلامي فهي كجزء من الإسلام، وليست من خصائص الصوفيِّين وحدهم، بل المتدينون حاولوا تطبيق تلك الأنظمة في حياتهم. ولهذا فتعريف إنسان بأنَّه صوفيٌّ بتلك الحركات وحدها غير كافٍ وناقص^(٣١).

والرأي الأخير حول تشكُّل مذهب الحنبليَّة هو أنَّ الحنبليَّة ظهرت في القرن الثالث والرابع نتيجة المناظرات السياسيَّة والاعتقاديَّة. ومن أهم المدافعين عن هذا الرأي جورج مقدسي «George Makdisi» الذي يقول: إنَّ ظهور الحنبليَّة لم يكن نتيجة موقف إمام المذهب في مجال الفقه، بل نتيجة موقفه في مسألة خلق القرآن واعتماده على الموقف التقليديِّ-الكلاميِّ ضدَّ عقلائيَّة المعتزلة^(٣٢). والمهمُّ هنا هو وجود علاقة بين المحنة وتشكُّل الحنبليَّة. وحينها نأخذ بعين الاعتبار ما ذكر من الآراء فيما سبق بشأن تشكُّل الحنبليَّة، ولو لم يُعبَّر صريحاً،

H. Laoust, "Hanâbila", *EI2*, III, 158; Hurvitz, "Schools of Law and Historical Context: Re-Examining (٢٧) the Formation of the Hanbalî Madhhab", s. 50-54; a.mlf., "Biographies and Mild Asceticism: A Study of Islamic Moral Imagination", *Studia Islamica*, 85, 1997, s. 41-65; Haque, "Ahmad Ibn Hanbal: The Saint-Scholar of Baghdad", s.70-72; Cooperson, *Classical Arabic Biography*, s. 112-115, 146-147

Henry Laoust, "Le Hanbalisme Sous le Califat de Bagdad (241/855-656/1258)", *Revue des Etudes Islamiques*, 27, 1959, s. 70-71

Hurvitz, "Schools of Law and Historical Context: Re-Examining the Formation of the Hanbalî (٢٩) Madhhab", s. 51-63

.Christopher Melchert, "The Hanabila and The Early Sufis", *Arabica*, 48 (3), 2001, s. 353, 367 (٣٠)

.Melchert, "The Hanabila and The Early Sufis", s. 352-360 انظر علاقة الإمام أحمد بالتصوف والصوفية في: (٣١)

George Makdisi, *Orta Çağ'da Yüksek Öğretim İslam Dünyası ve Hristiyan Batı*, çev.: A. Hakan (٣٢) .Çavuşoğlu, H. Tuncay Başoğlu, Gelenek Yayınları, İstanbul 2004, s. 46

إلا أنه يظهر إجماعاً على أن تشكُّل الحنبلية مرتبط بمناظرات حول مسألة «خلق القرآن» كمسألة كلامية أو بالمحنة، واللذان أثرتا في تشكُّل المذهب.

مسيرة الحنبلية حين التشكُّل وبعد عملية التشكُّل:

العالم الاجتماعي الألماني «ماكس وبر» قسَّم التجمعات الاجتماعية إلى ثلاثة أقسام: التقليدية والقانونية والكاريزمية «الجادبية»^(٣٣). ويقصد «وبر» بالكاريزمية التجمعات التي تجمعت حول إنسان ذا جاذبية، وفاز بتعاطف الناس وإعجابهم^(٣٤). وفي الواقع يمكن توصيف التلاميذ أو الأصحاب الذين أحاطوا حول مؤسس الدين أو الجماعة بـ «التجمُّع الكاريزمي»^(٣٥). وفي هذا المعنى يمكن توصيف المجتمعين حول أحمد بن حنبل من التلاميذ الذين سيشكِّلون فيما بعد الحنبلية بـ «التجمُّع الكاريزماتي».

لم يتدخل أحمد بن حنبل مدة حياته في محاولة تأسيس أيِّ مذهب. لكن بعد وفاته بدأ تلاميذه بجمع ما يسمَّى بـ «المسائل والسنن» من الروايات التي كان فيما بعد أساساً لمصادر مذهب الحنبلية^(٣٦). فهذه الأنشطة أحكمت أسس المذهب، وأدعي بأنَّ أنشطة هؤلاء التلاميذ جعلت الحنبلية بنية جماعية^(٣٧). فضلاً عن موضوع مذهب الحنبلية.

هل الحنبلية مذهب فقهي أم لا؟

بدأ النقاش من الفترة الأولى حول أحمد بن حنبل هل هو فقيه أم لا؟ فكثير من المؤلفين إمَّا لم يذكرُوا أحمد بن حنبل بين الفقهاء وإمَّا لم يعدُّوا الحنبلية مذهباً فقهيًّا^(٣٨). خصوصاً المؤرِّخ المشهور أبو جعفر محمد بن جرير الطبري؛ فقد تعرَّض للصعوبات لأنَّه لم يعدَّ أحمد بن حنبل من الفقهاء^(٣٩).

وأنفق كثير من الباحثين أن المذهب الحنبلية ليس بمذهب فقهي، يقول جورجى مقدسي: ظهور الحنبلية لم يكن نتيجة موقف إمام المذهب في مجال القفه بل نتيجة موقفه في مسألة خلق القرآن واعتماده على الموقف التقليدي ضدَّ عقائده المعتزلة^(٤٠). وهكذا الجابريُّ عبَّر أنَّ المذهب الحنبلية ظهر بعد الأخذ بالنقاش مع المعتزلة

Max Weber, *Sosyoloji Yazıları*, çev.: Taha Parla, İletişim Yayınları, İstanbul, 1996, s. 217-222; Hans (٣٣) Freyer, *Din Sosyolojisi*, çev.: Turgut Kalpsüz, Yayına Hazırlayan: M. Rahmi Ayas, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2013, s. 80

Niyazi Akyüz-İhsan Çapcıoğlu (Ed.), *Ana Başlıklarıyla Din Sosyolojisi*, Gündüz Eğitim ve Yayıncılık, (٣٤) Ankara, t.y., s. 267

Freyer, *Din Sosyolojisi*, s. 81; Mehmet Zeki İşcan, "Ehl-i Sünet'te Dinî Bir Otorite Olarak 'Selef' (٣٥) Fikrinin Ortaya Çıkışı", *EKEV Akademi Dergisi*, 9 (25), Güz 2005, s. 9

.Macdonald, *Development of Muslim Theology, Jurisprudence and Constitutional Theory*, s. 110-111 (٣٦)

.Laoust, "Le Hanbalisme Sous le Califat de Bagdad", s. 74 (٣٧)

.İğde, "Ahmed b. Hanbel'in Fakihiğiyle İlgili Tartışmalar", s. 193-208 (٣٨)

.Makdisi, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, s. 47, 222 (٣٩)

.Makdisi, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, s. 46 (٤٠)

في مسألة «خلق القرآن»، وفي هذا المعنى قال الجابري: «هو مذهب سياسي اعتقادي»^(٤١)، ويقول ويكور «Knut Vikor» أيضاً: إن أحمد بن حنبل لموقفه في فتنة خلق القرآن فاز بالاحترام، ولكن عدّ الحنبلية من المذاهب الفقهيّة - مع أنّه لم يكن لأحمد بن حنبل أيّ كتاب فقهيّ - شيء غريب. فإنّ أحمد بن حنبل كان معارضاً للفقه وأسند آراءه في الموضوعات الفقهيّة إلى الحديث^(٤٢).

ويمكن القول: إنّ الحنبلية ظهرت نتيجة ردّ فعل لمسألة كلامية وهي مسألة المحنة، وفي هذا المعنى هي مذهب ردّ فعلي^(٤٣).

بعد وفاة أحمد بن حنبل عام (٨٥٥/٢٤١) بدأ تلاميذه بجمع رواياته وهذا الجمع كان بداية لوضع أساسيات المذهب الحنبلية. وإنشاء المذهب الحنبلية ينقسم إلى قسمين على وجه العموم. المرحلة الأولى: جمع روايات أحمد بن حنبل وتدوينها. وبهذا تكون ما لا بدّ منه من قاعدة لمذهب ما. فتلك الحادثة التي جرت في منتصف القرن الثالث الهجري / التاسع الميلادي ساهمت في تجميع تلاميذ أحمد بن حنبل. وتلك الأنشطة التي أجريت بعد أحمد بن حنبل كشفت عن المواد الخام فقط. فالمحاولات التي وفرت تشكّل المذهب ما كانت إلا بعد هذه المرحلة وخاصة في محاولة أبي بكر الخلال (٩٢٣/٣١١). فهذه المرحلة الثانية: مرحلة تحويل المواد المجموعة، وتأييد الأدلة وتقديمها إلى النظرية وجعل المذهب ممنهجاً. فبعد المرحلة الثانية تمت عملية تشكيل المذهب بحدّ كبير^(٤٤).

فالتلاميذ من تلك الفترة الأولى جمعوا روايات أحمد بن حنبل. وفي اصطلاح الحنبلية يرى نوعان من الأثر هما ما يسمّى بالسنة أو كتاب السنة يحتوي على القضايا المتعلقة بالعقائد، وإذا نُظر إلى مصدر الفقه الحنبلية المسمّى بالمسائل يُرى أنّ كثيراً من القضايا الفقهيّة تستند إلى الرواية. ويوجد في المسائل مع القضايا الفقهيّة مسألة خلق القرآن وغيرها مثل ذمّ الجهميّة والقضايا المتعلقة بالعقائد بشكل مكثّف.

مثلاً في المسائل لصالح بن أحمد بن حنبل (٢٦٦-٢١٣ / ٨٨٠-٨١٨) مع ما فيها من القضايا الفقهيّة

(٤١) المثقفون في الحضارة العربية محنة ابن حنبل ونكبة ابن رشد، محمد عابد الجابري، مركز دراسات الوحدة العربية، بيروت، ٢٠٠٠، ص ٩٩.

(٤٢) Knut Vikor, *Between God and The Sultan: A History of Islamic Law*, Hurst&Company, London, 2005, s. 101-102.

(٤٣) Laoust, "Le Hanbalisme Sous le Califat de Bagdad", s. 74; Macdonald, *Development of Muslim Theology, Jurisprudence and Constitutional Theory*, s. 111.

(٤٤) Ali Hakan Çavuşoğlu, "Cristopher Melchert ve Mezheb: Gelenekçi Bir Oryantalistin İslâm Hukuk sira ve Ehl-i Sünnet Yorumu", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 4, 2004, s. 309-310 السيرة والمذهب، سعدى أبو جيب، دار ابن كثير، دمشق ١٤١٨/١٩٩٨، ص ٣٢٣-٣٢٥، والمذهب الحنبلية منهجه الفقهي وأشهر رجاله، التركي ص ٢٤.

يوجد فيه الروايات المتعلقة بالعقائد أيضاً^(٤٥). وأيضاً من تلاميذ أحمد بن حنبل الأولين إسحاق بن إبراهيم بن هاني (ت: ٨٨٩/٢٧٥) فيوجد في مسائله: «باب السنّة والرّد على الأهواء»، «باب الإيمان»، «باب الرأي والعلم»، «باب التفضيل» ممّا هو متعلّق بالعقائد^(٤٦). ويقول المحدث المشهور من مؤلّفي الكتب السنّة أبو داود سليمان بن أشعث السجستاني (٨٨٩/٢٧٥) في مسائله أيضاً: «باب في الجهميّة»، «باب في الإيمان»، «باب في الرأي»، «باب في التفضيل» ممّا هو متعلّق بالقضايا الاعتقاديّة^(٤٧).

فمن الأمثلة القليلة المذكورة هنا نرى أنّ القضايا الاعتقاديّة كانت تدرس في الأوساط الحنبليّة بشكلٍ مكثّفٍ. وخصوصاً يقول حلاق: إنّ الحنابلة كانوا كثيرين في القرن الثالث/ التاسع، وكان أكثر أنشطة المنتسبين إلى المذهب في مجال العقيدة وليس لهم أثر كبير في مجال الفقه^(٤٨). يقول ملشرت: قد استمرّ النقاش من القرن الرابع/ العاشر بين أهل الحديث وبين أهل الرأي بزيادة ولكن هذا النوع من النقاش في مجال الفقه^(٤٩). وذكر مقدسي: أنّ الحنبليّة كانت في مكانة متواضعة من حيث الفقه ولكن في مجال الاعتقاد/ اللاهوتي كانت في مستوى رفيع بين أهل الحديث^(٥٠).

ومن أهمّ خواص تلاميذ أحمد بن حنبل نقلهم آراء أستاذهم حول العقيدة والفقه والاخلاق والقضايا الأخرى إلى الجيل القادم^(٥١). وأكثر ما نقله التلاميذ كان من إجابة أحمد بن حنبل عن الأسئلة التي سئل عنها. ولم يكن أحد من تلاميذه عندما بدأت المحاولات لوضع النظام القضائي (أصول الفقه)^(٥٢). ومع هذا لم يكن قسم كبير منهم ذا علم راسخ في هذا المجال^(٥٣).

إن الكتاب الأوّل في الفقه الحنبليّ هو «المختصر»^(٥٤) ألفه أبو القاسم عمر بن حسين بن عبد الله الخرقى

(٤٥) انظر بعض روايات صالح بن أحمد بن حنبل في العقائد في: مسائل الإمام أحمد بن حنبل رواية ابنه أبي الفضل صالح، أبو الفضل صالح بن أحمد بن حنبل، طارق بن عوض الله بن محمد أبو معاذ، دار الوطن، الرياض ١٤٢٠-١٩٩٩، ص ٩٨-٩٩، ١١٥، ١١٨، ١٢١، ١٤٩، ١٦٤-١٦٥، ٢١٠، ٢٤٠-٢٤١، ٣١٦-٣١٧، ٣٤٥-٣٤٦... إلخ.

(٤٦) انظر مسائل إسحاق بن إبراهيم بن هاني في: مسائل الإمام أحمد بن حنبل رواية إسحاق بن إبراهيم بن هاني النيسابوري، إسحاق بن إبراهيم بن هاني النيسابوري، تحقيق: زهير الشاويش، المكتب الإسلامي، بيروت ١٤٠٠.

(٤٧) انظر مسائل أبي داود في: مسائل الإمام أحمد رواية أبي داود سليمان بن الأشعث السجستاني، أبو داود سليمان بن الأشعث السجستاني، تحقيق: أبو معاذ طارق بن عبد الله بن محمد، مكتبة ابن تيمية، مصر ١٤٢٠-١٩٩٩.

(٤٨) Hallaq, *The Origins and Evolution of Islamic Law*, s. 177.

(٤٩) Christopher Melchert, "Traditionist-Jurisprudents and the Framing of Islamic Law", *Islamic Law and Society*, 8 (3), 2001, s. 406.

(٥٠) Makdisi, "Hanbalite Islam", s. 238-239.

(٥١) Nimrod Hurvitz, *The Formation of Hanbalism: Piety into Power*, RoutledgeCurzon, London, 2002, s. 78.

(٥٢) Hallaq, *The Origins and Evolution of Islamic Law*, s. 159-160; Menderes Gürkan, "Hanbeli Fıkıh" (٥٢)

Usulünün Doğuşu ve Gelişimi-I", Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 9, 2000, s.

464.

(٥٣) Nimrod Hurvitz, *The Formation of Hanbalism*, s. 77-78.

(٥٤) Laoust, "Le Hanbalisme Sous le Califat de Bagdad", s. 84.

(٣٣٤/٩٤٦). وباقي الكتب الفقهية للمذهب كتبت في العصر الخامس الهجري. وادّعى «غوركان» في دراسته المسماة «الفقه الحنبلي ظهوره وتطوره» بأنه: «لا يمكن تقييم أصول الفقه للحنابلة كمدرسة مستقلة»^(٥٥). ويفهم من تلك المعلومات بأنّ المذهب الحنبلي المعروف كمذهب فقهيّ جانبه الاعتقاديّ أكثر؛ وفي هذا المعنى تسمية تلك البنية بـ «مذهب سياسيّ واعتقاديّ» سيكون أصحّ. ومن هنا الإجابة على الأسئلة الآتية مهمّة جداً للتعرف على تطوّر المذهب. هل الحنبليّة بنية اعتقاديّة ليس لها أيّ جانب فقهيّ؟ فإذا كانت مذهباً اعتقاديّاً فما السبب لعدّها بين المذاهب الأربعة السنيّة؟ وهل فقد المذهب في عمليّة التاريخ الجانب الاعتقاديّ بسبب بعض التطوّرات وتحوّل إلى مذهب فقهيّ؟

فالإجابة على تلك الأمثلة مرتبط بمكانة الفقه في الإسلام. فالإسلام قبل كلّ شيء يهدف إلى حاكميّة القانون. والفقه في الإسلام آلة للمشروعيّة ولتوفير الاعتدال. فكثير من الحركات حاولت اتّخاذ مذهب فقهيّ لضمان مشروعيّتها^(٥٦). فهذا الوضع صالح لنظّم التفكير والمذاهب الاعتقاديّة. فأبى نظام فكريّ يقصد البقاء على قيد الحياة مرتبط بانتسابه لمدرسة من المدارس القانونيّة. وقد اضطرت النظم الكلاميّة من أجل مشروعيّتها ونشر تعاليمها واستمرارها إلى تبنيها من قبل مدرسة قانونيّة. ففي هذا السياق دخلت المعتزلة ضمن مذهب الحنفيّة والأشعريّة ضمن مذهب الشافعيّة لاستمرار وجودها^(٥٧).

وقد انطبقت حالة مماثلة للحنبلية أيضاً. عندما كانت الحنبليّة متميّزة كبنية «سياسيّة واعتقاديّة» قد حصلت على حجم فقهيّ لاستمرار وجودها^(٥٨). وبيّن المقدسي الفرق بين الحنبليّة والمذاهب الأخرى آخذاً بنظر الاعتبار بُنيته وعمليّة تطوّر بقوله: «المذهب الحنبليّ وحيد من حيث إنّه مذهب فقهيّ وكلاميّ»^(٥٩) وبهذا بيّن المقدسي أنّ المذهب الحنبليّ له جانب قانونيّ وجانب لاهوتيّ (اعتقاديّ-فقهيّ) وحافظ المذهب على تلك البنية إلى يومنا هذا^(٦٠). وربط مغني «Syafiq A. Mughni» نجاح المذهب وفعاليتها في السنوات اللاحقة في سياسة بغداد بتطويره نظام الفقه والاعتقاد كليهما في نفس الوقت^(٦١). وعبر بعض الباحثين بأنّ اكتساب الحنبليّة حجماً فقهيّاً يشير إلى اقتراب أهل الحديث لأهل الرأي، وهؤلاء الباحثون يقولون كما أن أهل الرأى اقتربوا من أهل

.Gürkan, "Hanbeli Fıkıh Usulünün Doğuşu ve Gelişimi-I", s. 464-465 (٥٥)

.Makdisi, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, s. 44-46 (٥٦)

George Makdisi, "Hanbalite Islam", *Studies on Islam*, Merlin L. Swartz (Ed., çev.), Oxford University (٥٧) Press, Newyork, 1981, s. 239; amlf., *İslâm'ın Klasik Çağında Din Hukuk Eğitimi*, çev.: Hasan Tuncay Başoğlu, Klasik, İstanbul, 2007, s. 43

Makdisi, *İslâm'ın Klasik Çağında Din Hukuk Eğitimi*, s. 43, 373-374; Christopher Melchert, *The Formation of The Sunni Schools of Law 9th-10th Centuries C.E.*, Brill, Leiden&New York&Köln, 1997, s. 31

.Makdisi, "Hanbalite Islam", s. 239 (٥٩)

.Makdisi, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, s. 46 (٦٠)

Syafiq A. Mughni, *Hanbalî Movements in Bağhdâd from Abû Muhammad al-Barbahârî (d. 329/941) to Abû Ja'far al-Hashimî (d. 470/1077)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), University of California, Los Angeles, 1990, s. 150

الحديث بعد المحنة كذلك اقترب أهل الحديث من أهل الرأي أيضاً. وظهرت المذاهب وعلى رأسها الحنبلية حسب تلك الاتفاقية^(٦٢). ولكن بالنظر إلى التطور التاريخي فالقول باقتراب أهل الرأي لأهل الحديث أكثر صحة. واستمرار الحنبلية وجودها بنفسها دون دخولها ضمن أي مذهب فقهي كلامي مرتبط بوجهة النظر الفقهية لأهل الحديث خصوصاً خلال المحنة.

ومن أهم نتائج مسألة «القرآن مخلوق» أن فقد الفقه حيويته وكان معادلاً للحديث. وجلب انتصار أهل الحديث على العموم وأحمد بن حنبل على الخصوص في نهاية المحنة مساواة الحديث والفقه. وأصبح أحمد بن حنبل الذي لم يكن له جانب جلي بالنسبة للفقه قبل المحنة إماماً لمذهب فقهي ولأهل الحديث معاً^(٦٣)؛ فروايات الحديث ليست أدلة تؤيد آراء أحمد بن حنبل بل هي نفس آرائه^(٦٤)؛ ولأن الاختصاص في مجال الفقه والحديث نفس الشيء تقريباً حسب وجهة نظر أهل الحديث الذين يقبلون القرآن والحديث مصدرًا في مجال الفقه والعقائد، فكانوا يختارون الإجابة برواية الحديث - ومثلها رأي الصحابة والتابعين - حينما يسألون عن قضية في مجال الفقه^(٦٥). فغلبة أهل الحديث في المحنة كانت سبباً لفقدان أهل الرأي الفقه وبدؤوا بإعادة النظر لفهمهم الفقهي واقتربوا من أهل الحديث^(٦٦). فاعتمد الفقه في العملية اللاحقة على الحديث والأثر تماماً بدلاً من العقل والاستدلال العقلي، وعُد العلماء من أهل الحديث من الفقهاء طبعاً، وينبغي أن يقدر قبول مذهب الحنبلية مذهباً فقهيًا من تلك الجهة.

النتيجة:

الحنبلية التي تحتل مكانة مهمة في تاريخ الفكر الإسلامي، وكانت مؤثرة بشكل كبير ظهرت في عصر العباسيين نتيجة سياسة المحنة. والعودة من سياسة المحنة في فترة قصيرة كشف عجز الأمراء عن تبني شيء بإجبار الناس، وكشف عن فشل هذا الموقف. بل انقلبت السياسة على العكس تماماً؛ فالمحنة أسرعت في ارتفاع قدر أهل الحديث وجعلتهم مقنعين. فأحمد بن حنبل - مع أنه كان محدثاً - بموقفه الصامد ضد العباسيين الذين أيدوا آراء المعتزلة اشتهر كشخصية سياسية ومشت جماعات الناس خلفه. وعندما نظر من تلك الناحية يمكن التعريف أن تلك البنية التي ظهرت نتيجة موقفها من المحنة هي مذهب سياسي واعتقادي.

Melchert, *The Formation of The Sunni Schools of Law*, s. 31; Çavuşoğlu, Christopher Melchert ve (٦٢) *Mezheb*, s. 298-302; Makdisi, *İslâm'ın Klasik Çağında Din Hukuk Eğitimi*, s. 14, 373-374; Hallaq, *The Origins and Evolution of Islamic Law*, s. 127

(٦٣) الاتجاهات الفقهية عند أصحاب الحديث في القرن الثالث الهجري، عبد المجيد محمود عبد المجيد ص ١٢٧-١٣١.
(٦٤) Melchert, "Traditionist-Jurisprudents and the Framing of Islamic Law", s. 389
(٦٥) Christopher Melchert, "Ibn Mujāhid and the Establishment of Seven Qur'anic Readings", *Studia Islamica*, 91, 2000, s. 6

(٦٦) Çavuşoğlu, Christopher Melchert ve Mezheb", s. 298-299

وعندما تحققت عملية التطور التاريخي للحنبلية يرى أن المذهب لعب دور المعارضة في الغالب. وفي العملية بعد وفاة أحمد بن حنبل سواء أنشطة التلاميذ في الحياة الاجتماعية أو المنتسبين إلى المذهب يرى أنهم قدموا القضايا الاعتقادية. فازت الحنبلية بالهوية المذهبية في العصر الرابع/ العاشر نتيجة جمع أبي بكر الخلال روايات أحمد بن حنبل. وتبين حجم المذهب الفقهي برسالة الجراكي المتعلقة بالفقه المسمى بـ «المختصر». وعند البحث في دراسات المنتسبين إلى المذهب يرى مع المؤلفات الفقهية الحفاظ على المؤلفات الاعتقادية أيضاً. ومع هذا يشاهد بسهولة في العملية التاريخية أن أنشطة المنتسبين في الحياة الاجتماعية في مجال العقيدة أكثر من الفقه.

وفي العصر الرابع/ العاشر ما فعله الحنابلة تحت رياسة بزبهراري من إجراءات ضد إدارة البويهيين الشيعية، وتشكيل كتلة مخالفة للشيعية امن المؤشرات على أن هذا المذهب يغلب عليه الجانب الاعتقادي/ السياسي. وما نشر من التصريحات حول الاعتقاد القادري^(٦٧) نتيجة لاتفاق الحنبلية والخلافة العباسية في عهد البويهيين يثبت أن هذا المذهب سياسي/ اعتقادي.

وبالخلاصة من الممكن القول: إن الحنبلية بالنظر لنشأتها كانت مذهباً سياسياً/ اعتقادياً؛ لكنها اكتسبت حجماً فقهياً في العملية اللاحقة. ومن هنا تعريف الحنبلية مذهباً اعتقادياً/ فقهياً سيكون أحق. واستمر المذهب ببنيته هذه إلى يومنا هذا. وهذا البنية تشكلت أساساً التيارات السلفية المعاصرة. ومعرفة الحنبلية من هذه الجهة مهم لفهم التيارات السلفية المعاصرة أيضاً.

المراجع العربية:

- الاتجاهات الفقهية عند أصحاب الحديث في القرن الثالث الهجري، عبد المجيد محمود عبد المجيد، مكتبة الخانجي، القاهرة ١٩٧٩/١٣٩٩.
- أحمد بن حنبل السيرة والمذهب، سعدي أبو جيب، دار ابن كثير، دمشق ١٤١٨/١٩٩٨.
- آداب الشافعي ومناقبه، أبو محمد عبد الرحمن ابن أبي حاتم الرازي، تحقيق: عبد الغني عبد الخالق، دار الكتب العلمية، بيروت ٢٠٠٣/١٤٢٤.
- حلية الأولياء وطبقات الأصفياء، أبو نعيم أحمد بن عبد الله الأصبهاني، دار الكتب العلمية، بيروت ١٤٠٩/١٩٨٢.
- الذيل على طبقات الحنابلة، زين الدين عبد الرحمن بن أحمد بن رجب، تحقيق: عبد الرحمن بن سليمان بن عثيمين، مكتبة العبيكان، الرياض ٢٠٠٥/١٤٢٥.
- روضة الناظر وجنة المناظر في أصول الفقه على مذهب الإمام أحمد بن حنبل، أبو محمد موفق الدين عبد الله بن أحمد بن محمد بن قدامة المقدسي، تحقيق: عبد العزيز عبد الرحمن السعيد، جامعة الامام محمد بن سعود، الرياض، ١٣٩٩.

(٦٧) هي وثيقة تم الاتفاق عليها بين الحنابلة والخليفة القادر بالله وولده القائم بأمر الله، وتم إلزام الناس بها.

- سيرة الإمام أحمد بن حنبل، أبو الفضل صالح بن احمد بن حنبل، تحقيق: فؤاد عبد المنعم أحمد، دار السلف، الرياض ١٤١٥/١٩٩٥.
- طبقات الحنابلة، أبو الحسين محمد ابن أبي يعلى الفراء، تحقيق: عبد الرحمن بن سليمان العثيمين، مكتبة العبيكان، الرياض ١٤٢٥/٢٠٠٥.
- العدة في أصول الفقه، محمد بن الحسين بن محمد بن خلف أبو يعلى ابن الفراء، تحقيق: أحمد بن علي بن سير المباركي، رياض، ١٤١٠/١٩٩٠.
- المثقفون في الحضارة العربية محنة ابن حنبل ونكبة ابن رشد، محمد عابد الجابري، مركز دراسات الوحدة العربية، بيروت ٢٠٠٠.
- المدخل المنفصل لمذهب الإمام أحمد وتخرجات الأصحاب، بكر بن عبد الله أبو زيد، دار العاصمة، الرياض ١٤١٧/١٩٩٧.
- المذهب الحنبلي منهجه الفقهي وأشهر رجاله، عبد الله بن عبد المحسن التركي، الدراسات الإسلامية ١٤٠٨/١٩٨٨.
- مسائل الإمام أحمد بن حنبل رواية ابنه أبي الفضل صالح، أبو الفضل صالح بن احمد بن حنبل، طارق بن عوض الله بن محمد أبو معاذ، دار الوطن، الرياض ١٤٢٠-١٩٩٩.
- مسائل الإمام أحمد رواية أبي داود سليمان بن الأشعث السجستاني، أبو داود سليمان بن الأشعث السجستاني، تحقيق: أبو معاذ طارق بن عبد الله بن محمد، مكتبة ابن تيمية، مصر ١٤٢٠-١٩٩٩.
- مسائل الإمام أحمد بن حنبل رواية إسحاق بن إبراهيم بن هاني النيسابوري، إسحاق بن إبراهيم بن هاني النيسابوري، تحقيق: زهير الشاويش، المكتب الإسلامي، بيروت ١٤٠٠.
- مناقب الإمام أحمد بن حنبل، أبو الفرج عبد الرحمن بن علي بن محمد الجوزي، تحقيق: عبد الله بن عبد المحسن التركي، دار هجر، الجزيرة ١٤٠٩.

المراجع الأجنبية:

- Akyüz-Çapcıoğlu, Niyazi-İhsan (Ed.), *Ana Başlıklarıyla Din Sosyolojisi*, Gündüz Eğitim ve Yayıncılık, Ankara, t.y..
- AlSarhan, Saud Saleh, *Early Muslim Traditionalism: A Critical Study of the Works and Political Theology of Ahmad Ibn Hanbal*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), University of Exeter, United Kingdom, 2011.
- Câbirî, Muhammed Abid, *Arap-İslam Kültürünün Akıl Yapısı*, çev.: B. Köroğlu, H. Hacak, E. Demirli, Kitabevi, İstanbul, 2000.
- Cook, Michael, *Commanding Right and Forbidding Wrong in Islamic Thought*, Cambridge University Press, Cambridge, 2000.
- Cooperson, Michael, *Classical Arabic Biography The Heirs of the Prophets in The Age of al-Ma'mûn*, Cambridge University Press, Cambridge, 2000.
- Crone, Patricia, *Ortaçağ İslam Dünyasında Siyasi Düşünce*, çev.: Hakan Köni, Kapı yayınları, İstanbul, 2007.
- Crone, Patricia, *Slaves on Horses: The Evolution of The Islamic Polity*, Cambridge University Press, Cambridge 1980.
- Çavuşoğlu, Ali Hakan, "Cristopher Melchert ve Mezheb: Gelenekçi Bir Oryantalistin İslâm Hukuk Tarihi ve Ehl-i Sünnet Yorumu", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 4, 2004, 287-319.
- Freyer, Hans, *Din Sosyolojisi*, çev.: Turgut Kalpsüz, Yayına Hazırlayan: M. Rahmi Ayas, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2013.

- Gürkan, Menderes, "Hanbeli Fıkıh Usulünün Doğuşu ve Gelişimi-I", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9, 2000, 453-473.
- Hallaq, Wael B., *The Origins and Evolution of Islamic Law*, Cambridge University Press, Cambridge, 2005.
- Haque, Ziaul, "Ahmad Ibn Hanbal: The Saint-Scholar of Baghdad", *Hamdard Islamicus*, 8 (3), 1985.
- Hodgson, Marshall G. S., *İslâm'ın Serüveni Bir Dünya Tarihinde Bilinç ve Tarih*, Haz.: Metin Karabaşoğlu, İz Yayıncılık, İstanbul, 1995.
- Hurvitz, Nimrod, "Biographies and Mild Asceticism: A Study of Islamic Moral Imagination", *Studia Islamica*, 85, 1997, 41-65.
- Hurvitz, Nimrod, "Schools of Law and Historical Context: Re-Examining the Formation of the Hanbalî Madhhab", *Islamic Law and Society*, 7 (1), 2000, s. 46-47.
- Hurvitz, Nimrod, *The Formation of Hanbalism: Piety into Power*, RoutledgeCurzon, London, 2002.
- İbn Abdilberr, Ebû Ömer Yusuf en-Nemerî, *el-İntikâ' fi Fedâilî's-Selâseti'l-Eimmeti'l-Fukahâ, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye*, Beyrut, t.y..
- İğde, Muhyettin, "Ahmed b. Hanbel'in Fakihliğiyle İlgili Tartışmalar", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 42, Yıl: 2014, , s. 193-208.
- İğde, Muhyettin, "Mihne Sürecinde Ahmed b. Hanbel ve Taraftarları", M. Mahfuz Söylemez (Ed.), *Mihne Süreci ve İslami İlimlere Etkisi*, (ss. 153-173), Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2012.
- İşcan, Mehmet Zeki, "Ehl-i Sünet'te Dinî Bir Otorite Olarak 'Selef' Fikrinin Ortaya Çıkışı", *EKEV Akademi Dergisi*, 9 (25), Güz 2005, 7-24.
- İşcan, Mehmet Zeki, *Selefilik İslami Köktencilğin Tarihi Temelleri*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2006.
- Kutlu, Sönmez, "İslâm Düşüncesinde Tarihsel Din Söylemleri Olgusu, İslâmiyât, 4/4 (2001), s. 15-36.
- Kutlu, Sönmez, *İslâm Düşüncesinde İlk Gelenekçiler Hadis Taraftarlarının İman Anlayışı Bağlamında Bir Araştırma*, Kitabiyât, Ankara, 2002.
- Laoust, Henry, "Ahmad b. Hanbal", *EP*, I, 276.
- Laoust, Henry, "Le Hanbalisme Sous le Califat de Bagdad (241/855-656/1258)", *Revue des Etudes Islamiques*, 27, 1959, 67-128.
- Lapidus, Ira M., "State and Religion in Islamic Societies", *The Past&Present*, 151, 1996, 3-27.
- Lapidus, Ira M., *A History of Islamic Societies*, Cambridge University Press, United Kingdom, 2002.
- Macdonald, Duncan B., *Development of Muslim Theology, Jurisprudence and Constitutional Theory*, Darf Publishers Limited, London, 1985.
- Makdisi, George, "Hanbalite Islam", *Studies on Islam*, Merlin L. Swartz (Ed., çev.), Oxford University Press, Newyork, 1981, 216-273.
- Makdisi, George, *İslâm'ın Klasik Çağında Din Hukuk Eğitimi*, çev.: Hasan Tuncay Başoğlu, Klasik, İstanbul, 2007.
- Makdisi, George, *Orta Çağ'da Yüksek Öğretim İslam Dünyası ve Hristiyan Batı*, çev.: A. Hakan Çavuşoğlu, H. Tuncay Başoğlu, Gelenek Yayınları, İstanbul 2004.
- Melchert, Christopher, "İbn Mujâhid and the Establishment of Seven Qur'anic Readings", *Studia Islamica*, 91, 2000, 5-22.
- Melchert, Christopher, "The Hanabila and The Early Sufis", *Arabica*, 48 (3), 2001, 352-367.
- Melchert, Christopher, "Traditionist-Jurisprudents and the Framing of Islamic Law", *Islamic Law and Society*, 8 (3), 2001, 383-406.
- Melchert, Christopher, *The Formation of The Sunni Schools of Law 9th-10th Centuries C.E.*, Brill, Leiden&New York&Köln, 1997.
- Mughni, Syafiq A., *Hanbalî Movements in Baghdâd from Abû Muhammad al-Barbahârî (d. 329/941) to Abû Ja'far al-Hashimî (d. 470/1077)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), University of California, Los Angeles, 1990.
- Özafşar, Mehmet Emin, *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihi Arka Planı Mihne Olayı ve Haşeviyye Olgusu*, Ankara Okulu, Ankara, 1999.
- Schacht, Joseph, "The Schools of Law and Later Developments of Jurisprudence", Majid Khadduri, Herbert J. Liebesny (Ed.), *Law in the Middle East*, (ss. 57-85), The Middle East Institute, Wasinghton D.C. 1995.

-
- Schacht, Joseph, *İslâm Hukukuna Giriş*, çev.: Mehmet Dağ, Abdulkadir Şener, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1986.
 - Spectorsky, Susan A., "Ahmad Ibn Hanbal's Fiqh", *Journal of the American Oriental Society*, 102 (3), 1982.
 - Vikor, Knut, *Between God and The Sultan: A History of Islamic Law*, Hurst&Company, London, 2005.
 - Watt, W. Montgomery, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev.: Ethem Ruhi Fıçlalı, Sarkaç Yayınları, Ankara, 2010.
 - Weber, Max, *Sosyoloji Yazıları*, çev.: Taha Parla, İletişim Yayınları, İstanbul, 1996.
 - Zaman, Muhammad Qasim, "The Caliphs, The 'Ulamâ', and the Law: Defining The Role and Function of The Early 'Abbâsîd Period", *Islamic Law and Society*, 4 (1), 1997.
 - Zubayda, Sami, *İslâm Dünyasında Hukuk ve İktidar*, çev.: Burcu Koçoğlu Birinci, Hasan Hacak, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2008.